

Dušan Simić

Η Θεσσαλονίκη στα σερβικά μεσαιωνικά αγιολογικά κείμενα

Στην μνήμη της μητέρας μου Milena Simić (1961-2016)

Εισαγωγή

Η αγιολογική λογοτεχνία αποτελεί ένα πολύ σημαντικό τμήμα της σερβικής μεσαιωνικής γραμματείας. Δημιουργήθηκε με βάση τα βυζαντινά πρότυπα και οι ρίζες της χρονολογούνται στα πρώτα έτη του 13^{ου} αιώνα. Ταυτόχρονα, αποτελεί και ένα μέρος του ευρύτερου ανατολικού χριστιανικού σώματος της αγιολογικής λογοτεχνίας που αναπτύχθηκε κατά τον Μεσαίωνα¹.

Έχει παρατηρηθεί ότι η αγιολογία βασίζεται στην ιδέα της συνέχειας της Βίβλου και αντιπροσωπεύει ένα είδος συνέχειας των *Πράξεων των Αποστόλων*². Σε αντίθεση με τους ιστορικούς, οι οποίοι κυρίως τονίζουν ότι γράφουν προκειμένου να διασώσουν την αλήθεια σχετικά με τα γεγονότα για τις μέλλουσες γενιές, οι συντάκτες των Βίων γράφουν με στόχο να προτρέψουν τους πιστούς να βιώνουν τη θρησκευτική ζωή που είναι άξια του αγίου, τον βίο του οποίου αφηγούνται³. Ο Ρώσος ιστορικός V. O. Ključevski είχε παρατηρήσει ήδη από τον 19^ο αιώνα

¹ H. Birnbaum, *Byzantine Tradition Transformed: The Old Serbian Vita*, στο H. Birnbaum – S. Vryonis (εκδ.), *Aspects of Balkans. Continuity and Change*, Paris 1972, σ. 243-284. — R. Marinković, *Vladarske biografije iz vremena Nemanjića* (Οι βιογραφίες των ηγεμόνων από την εποχή των Νεμανιδών), *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 44.1-2 (1978) 3-20.

² D. Bogdanović, *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti* (Μελέτες από τη σερβική μεσαιωνική λογοτεχνία), Beograd 1999, σ. 29-31. — D. Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti* (Ιστορία της αρχαίας σερβικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας), Beograd 1980, σ. 72 (στο εξής: D. Bogdanović, *Istorija*).

³ Πρβλ. S. Ćirković – R. Mihaljčić (εκδ.), *Leksikon srpskog srednjeg veka* (Λεξικό του σερβικού Μεσαίωνα), Beograd 1999, σ. 192-193 (στο εξής: LSSV).

ότι οι Βίοι αγίων αποτελούν κάτι αντίστοιχο προς τις ιστορικές βιογραφίες όπως οι εικονογραφικές παραστάσεις προς τα πορτρέτα⁴.

Σύμφωνα με τις αρχές του λογοτεχνικού αυτού είδους, οι Βίοι αγίων περιγράφουν την ασκητική ζωή του αγίου, τον πνευματικό του ζήλο και τα θαύματα που επιτέλεσε, ενώ δίνουν μικρότερο βάρος σε γεγονότα ευρύτερης ιστορικής σημασίας⁵. Αλλά και όταν το κάνουν, το χριστιανικό δίδαγμα υπερισχύει της ιστορικής αλήθειας⁶. Επιπλέον, περιέχουν διάφορους κοινούς τόπους (*loci communes*), παραθέσεις και πολλά εδάφια από τη Βίβλο⁷, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο δύσκολη τη χρήση τους ως ιστορικών πηγών.

Παρ' όλα αυτά, και πάρα το γεγονός ότι κύριος στόχος των αγιολογικών κειμένων είναι να διδάξουν τους πιστούς και να γίνουν ο οδοδείκτης τους στη θρησκευτική ζωή, περιέχουν και σημαντικό αριθμό στοιχείων που συνδέονται με το παρελθόν και αποτελούν πολύτιμη βάση για τη μελέτη πολλών ιστορικών γεγονότων⁸. Επιπλέον, δεδομένου ότι οι Βίοι αγίων αποτελούν «τη μεσαιωνική θρησκευτική ερμηνεία του κόσμου»⁹, μπορούμε να πούμε ότι λειτουργούν και ως πρώτης τάξεως πηγές για τη μελέτη του πνευματικού κλίματος της εποχής, στην οποία γράφτηκαν¹⁰. Ως εκ τούτου, πιστεύουμε ότι θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δούμε τι στοιχεία έχουν διασωθεί στα σερβικά μεσαιωνικά αγιολογικά κείμενα για τη Θεσσαλονίκη, που υπήρξε η δεύτερη πόλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε πληθυσμό και οικονομική σημασία μετά την αραβική κατάκτηση της Αντιόχειας (638) και της

⁴ V. O. Ključevskij, *Drevnerusskie žitija svjatih kak istoričeskij istočnikii* (*Αρχαία ρωσικά αγιολογικά κείμενα ως ιστορικές πηγές*), Moskva 1871, σ. 431-438.

⁵ Πρβλ. R. Radić, Carigrad u srpskim srednjovekovnim žitijama (Η Κωνσταντινούπολη στα σερβικά μεσαιωνικά αγιολογικά κείμενα), *Novopazarski Zbornik* 33 (2010) 25-55, σ. 26 (στο εξής: R. Radić, Carigrad).

⁶ Πρβλ. R. Radić, Carigrad 26.

⁷ Πρβλ. S. Stanojević, *Sveto pismo u našim starim spomenicima* (Η Αγία Γραφή στα αρχαία μνημεία μας) [Posebna Izdanja Srpske Kraljevske Akademije, knj. 89], Beograd 1932, σ. 1-688. — *LSSV* 193-194.

⁸ P. S. Protić, *Žitija srpskih svetaca kao izvor istorijski* (Οι Βίοι Σέρβων αγίων ως ιστορική πηγή), Beograd 1897, σ. 5-15, 178-182 (στο εξής: P. S. Protić, *Žitija*). — E. P. Naumov, *Serbskie srednevekove biografii kak istoričeskie istočniki. K analizu problem feodal'noj ideologii, terminologii i tekstologii serbskih žitij* (Οι σερβικοί μεσαιωνικοί Βίοι ως ιστορικές πηγές. Μια ανάλυση του προβλήματος της φεουδαρχικής ιδεολογίας, ορολογίας και των κειμένων των σερβικών Βίων αγίων), στο *Istoriografija i istolniko-vedenje stran Central'noj Jugo-Voistočnoj Evropy*, Moskva 1986, σ. 166-181.

⁹ D. Bogdanović, *Stare srpske biografije* (Παλιοί σερβικοί Βίοι), Beograd 1968, σ. 6.

¹⁰ Πρβλ. *LSSV* 193.

Αλεξάνδρειας (646)¹¹. Τα γεγονότα στα οποία μνημονεύεται η πόλη χρονολογούνται από τον 4^ο ως τον 15^ο αιώνα.

Οι μνείες της Θεσσαλονίκης

4^{ος} αιώνας

Χρονολογικά, η αρχαιότερη μνεία της Θεσσαλονίκης στα σερβικά μεσαιωνικά αγιολογικά κείμενα αφορά στη σύγκρουση μεταξύ του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Λικινίου και βρίσκεται στον Βίο του τσάρου Στεφάνου Ούρος (1355-1371) που έγραψε ο Σέρβος πατριάρχης Παΐσιος Α΄ (1614-1647)¹². Πρόκειται για μία από τις νεότερες αφηγήσεις της σερβικής αγιολογικής λογοτεχνίας. Αφηγούμενος την προαναφερόμενη σύγκρουση (σε σχέση με την οποία, πρέπει να σημειωθεί, παραθέτει πολυάριθμες ανακρίβειες), ο πατριάρχης Παΐσιος γράφει μεταξύ άλλων: *Τότε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος έστειλε (sc. διαταγή) να μεταφερθεί ο γαμπρός του Λικίνιος στη Θεσσαλονίκη*¹³. Όπως είναι γνωστό, μετά την αποφασιστική νίκη που κατήγαγε ο Μέγας Κωνσταντίνος κατά των στρατευμάτων του Λικινίου στη μάχη της Χρυσούπολης στις 18 Σεπτεμβρίου του 324, ο αντίπαλός του διέφυγε στη Νικομήδεια, από όπου προσφέρθηκε, διά μέσου της συζύγου του Κωνσταντίας (που ήταν ετεροθαλής αδελφή του Κωνσταντίνου) και του επισκόπου της Νικομήδειας Ευσεβίου¹⁴, να παραδοθεί, υπό τον όρο να του επιτραπεί να περάσει ειρηνικά το υπόλοιπο της ζωής του. Δεδομένου ότι ο Κωνσταντίνος ορκίστηκε ότι θα του χαρίσει τη ζωή, ο

¹¹ R. Browning, *Byzantine Thessalonike: A Unique City?*, *Dialogos: Hellenic Studies Review* 2 (1995) 91-104, σ. 91. — R. Radić, *Srbi pred gradom Svetog Dimitrija. Jedna aluzija Dimitrija Kidona u „Monodiji palima u Solunu“* (Σέρβοι στην πόλη του Αγίου Δημητρίου. Μια νύξη του Δημητρίου Κυδώνη στη *Μονωδία επί τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη πεσοῦσι*), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 39 (2001-2) 221-224, σ. 221. Περί των αραβικών κατακτήσεων σε βάρος του Βυζαντίου βλ.: W. E. Kaegi, *Byzantium and Early Islamic Conquest*, Cambridge 1992.

¹² Σχετικά με αυτόν βλ. Sava (Vuković), *episkop šumadijski, Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka* (Σέρβοι ιεράρχες από τον 9^ο ως τον 20^ο αιώνα), Beograd – Podgorica – Kragujevac 1996, σ. 388-390 (στο εξής: Sava (Vuković), *Srpski jerarsi*). Για τον Βίο του τσάρου Στεφάνου Ούρος και την αξία που έχει ως ιστορική πηγή βλ.: P. S. Protić, *Žitija 167-178*. — Đ. Slijepčević, *Pajsije. Arhiepiskop pečki i patrijarh srpski kao jerarh i književni radnik* (Ο Παΐσιος. Ο αρχιεπίσκοπος του Πεκίου και Σέρβος πατριάρχης ως ιεράρχης και συγγραφέας), Beograd 1933, σ. 51-62.

¹³ T. Jovanović, *Književno delo patrijarha Pajsjeja* (Το συγγραφικό έργο του πατριάρχη Παΐσιου), Beograd 2001, σ. 290 (T. Jovanović, *Književno delo Pajsjeja*).

¹⁴ Πρόκειται για τον αρειανό επίσκοπο που βάπτισε τον Μεγάλο Κωνσταντίνο στην επιθανάτια κλίνη δεκατρία χρόνια αργότερα: βλ. T. E. Gregory, *A History of Byzantium*, Malden, MA – Oxford 2005, σ. 65 (στο εξής: T. E. Gregory, *History*).

Λικίνιος ήλθε στο στρατόπεδο του πρώτου, έβγαλε επιδεικτικά την πορφύρα από επάνω του και δήλωσε υποταγή¹⁵. Στη συνέχεια ωστόσο ο Μέγας Κωνσταντίνος έστειλε τον Λικίνιο στη Θεσσαλονίκη, όπου τον εκτέλεσε μαζί με τον γιο του την άνοιξη του 325, με την κατηγορία της συνωμοσίας, παρά τις υποσχέσεις που είχε δώσει¹⁶.

Η επόμενη αναφορά στη Θεσσαλονίκη στα σερβικά αγιολογικά κείμενα σχετίζεται επίσης με τον 4^ο αιώνα, αλλά με τη βασιλεία του Μεγάλου Θεοδοσίου (378-395) και συγκεκριμένα με το έτος 390. Η εν λόγω μαρτυρία βρίσκεται στον Βίο του Στεφάνου Λαζάρεβιτς (1389-1427), του Σέρβου πρίγκιπα και κατόπιν δεσπότη¹⁷, γιου του Λαζάρου Χρεμπελιάνοβιτς (1371-1389), και προέρχεται από τη γραφίδα του Κωνσταντίνου από το Κόστανετς, που είναι γνωστός και ως Κωνσταντίνος ο Φιλόσοφος¹⁸. Ο συγγραφέας αυτού του Βίου, κατά κάποιον τρόπο, παραλληλίζει ένα ατυχές συμβάν από τη ζωή του ήρωά του, με ένα περίφημο επεισόδιο της ύστερης ρωμαϊκής / πρώιμης βυζαντινής περιόδου, όταν ο επίσκοπος των Μεδιολάνων Άγιος Αμβρόσιος αρνήθηκε τη Θεία Μετάληψη στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α΄, ώσπου ο τελευταίος να μετανοήσει δημοσίως για όσα έπραξε στη Θεσσαλονίκη. Μετά τη σύλληψη ενός αρματηλάτη που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στον τοπικό πληθυσμό, ο εξοργισμένος όχλος προκάλεσε έντονες ταραχές, στις οποίες, μεταξύ άλλων, σκοτώθηκαν με βάνανσο τρόπο ο αρχηγός της γοθικής φρουράς Βουτέριχος και μερικοί αξιωματικοί

¹⁵ T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge MA - London 1981, σ. 77 (στο εξής: T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*). Για τη σύγκρουση ανάμεσα στον Μεγάλο Κωνσταντίνο και τον Λικίνιο βλ. Č. M. Odal, *Konstantin i hrišćansko carstvo (Ο Κωνσταντίνος και η χριστιανική αυτοκρατορία)*, Beograd 2013, σ. 243-252. — R. Radić, *Konstantin Veliki - Nadmoć hrišćanstva (Κωνσταντίνος ο Μέγας - Η υπεροχή της χριστιανοσύνης)*, Beograd 2010, σ. 109. — T. E. Gregory, *History* 50. — W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, CA 1997, σ. 36 (στο εξής: W. Treadgold, *A History of the Byzantine State*). — R. Popović, *Sveti car Konstantin Veliki i Likinije - savladari i protivnici (Ο άγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Μέγας και ο Λικίνιος - συμβασιλείς και αντίπαλοι)*, στο R. Popović (εκδ.), *Crkva u doba Sv. Cara Konstantina Velikog*, Beograd 2013, σ. 29-38.

¹⁶ S. Mičel, *Istorija poznog Rimskog carstva 284-641 (Ιστορία της ύστερης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας 284-641)*, Beograd 2010, σ. 105. — T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius* 214.

¹⁷ Ο Στέφανος Λαζάρεβιτς έλαβε τον τίτλο του δεσπότη τον Αύγουστο του 1402 από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο βλ. *Istorija srpskog naroda (Ιστορία του σερβικού έθνους)*, τ. II, Beograd 1982, σ. 65 (στο εξής: ISN, τ. II).

¹⁸ Για τον Βίο του Στεφάνου Λαζάρεβιτς βλ. S. Stanojević, *Die Biographie Stjepan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, *Archiv für Slavische Philologie* 18 (1896) 409-472. — D. Bogdanović, *Istorija* 214-219. — M. Kašanin, *Srpska književnost u srednjem veku (Η σερβική λογοτεχνία στον Μεσαίωνα)*, Beograd 1990, σ. 321-343 (στο εξής: M. Kašanin, *Srpska književnost*). — P. S. Protić, *Žitija* 160-164.

του, των οποίων τα ακρωτηριασμένα πτώματα σύρονταν στις οδούς της πόλεως. Εξοργισμένος ο αυτοκράτορας διέταξε αντίποινα, κατά τα οποία έπεσαν θύματα επτά χιλιάδες άτομα και των δύο φύλων και όλων των ηλικιών¹⁹. Ο πολυμαθής βιογράφος μεταξύ άλλων γράφει: *Ο Θεοδόσιος κατηγορούνταν (sc. από τον Άγιο Αμβρόσιο), για το πλήθος των αθών θυμάτων στη Θεσσαλονίκη. Και κατηγορούσαν τον Άγιο, αν και αναληθώς, ότι θέλει να αναστήσει την ειδωλολατρία, γιατί δεν κοινωνούσε τον αυτοκράτορα με τα ιερά Μυστήρια*²⁰. Τέλος, αντιμέτωπος με τη συνεπή επιμονή του Αγίου Αμβροσίου, ο Θεοδόσιος που, όπως φαίνεται, ειλικρινά λυπόταν για αυτή την αιματοχυσία, μετανόησε δημοσίως στον καθεδρικό ναό των Μεδιολάνων²¹. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον αυτοκράτορα, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο τον Φιλόσοφο, ο ίδιος ο δεσπότης Στέφανος Λαζάρεβιτς ισχυριζόταν ότι, λόγω των όσων συνέβησαν, δεν ήταν άξιος του Σώματος και του Αίματος του Κυρίου²².

12^{ος} αιώνας

Μετά την αφήγηση στον Βίο του Στεφάνου Λαζάρεβιτς ακολουθεί ένα τεράστιο χρονολογικό κενό έως το επόμενο γεγονός που συνδέεται με τη Θεσσαλονίκη. Αυτό τοποθετείται στη βασιλεία του μεγάλου ζουπάνου Στεφάνου Νεμάνια (1166-1196), του ιδρυτή της δυναστείας των Νεμανιδών, και βρίσκεται στον Βίο του ηγεμόνα, που έγραψε ο γιος του Στέφανος ο Πρωτόστεπτος (1196-1228)²³. Αναφερόμενος στους πολυάριθμους ναούς και τα μοναστήρια, των οποίων ο πατέρας του υπήρξε δωρητής, μνημονεύει μεταξύ άλλων και τους ναούς του Παναγίου Τάφου και του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στην Ιερουσαλήμ,

¹⁹ S. Williams – G. Friell, *Theodosius. The Empire at Bay*, London 1998, σ. 67-69 (στο εξής: S. Williams – G. Friell, *Theodosius*).

²⁰ Konstantin Filozof i njegov Život Stefana Lazarevića, despota srpskog, po dvjema srpsko-slovenskim rukopisima iznovice izdao V. Jagić (Κωνσταντίνος ο Φιλόσοφος και ο δικός του Βίος του Στεφάνου Λαζάρεβιτς, του Σέρβου δεσπότη, με βάση τα δυο σερβο-σλαβικά χειρόγραφα που εκ νέου εξέδωσε ο V. Jagić), *Glasnik Srpskog Učenog Društva* 42 (1875) (ανατ. Gornji Milanovac 2004), σ. 318 (στο εξής: V. Jagić, Konstantin Filozof).

²¹ S. Williams – G. Friell, *Theodosius* 69.

²² Βλ. αναλυτικότερα V. Jagić, Konstantin Filozof 318.

²³ Για τον Βίο του Στεφάνου Νεμάνια από τη γραφίδα του γιου του Στεφάνου του Πρωτόστεπτου βλ. P. S. Protić, *Žitija* 33-43. Με την ευκαιρία αυτή αξίζει να σημειωθεί ότι Βίους του ιδρυτή της δυναστείας των Νεμανιδών, εκτός από τον Στέφανο τον Πρωτόστεπτο, έχουν συντάξει επίσης και ο μικρότερος αδελφός του Σάββας και ο Δομετιανός. Για αυτούς βλ. V. Čorović, *Međusobni odnošaji biografija Stefana Nemanje* (Οι σχέσεις μεταξύ των βιογραφιών του Στεφάνου Νεμάνια), στο *Svetosavski Zbornik*, τ. I [Posebna izdanja Srpske Kraljevske Akademije, knj. 114], Beograd 1936, σ. 1-40.

του Αγίου Νικολάου στο Μπάρι, τη βασιλική των Αγίων Πέτρου και Παύλου στη Ρώμη, τη μονή της Παναγίας της Ευεργέτιδος στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και τον ναό του Αγίου Μεγαλομάρτυρος του Χριστού Δημητρίου στην πόλη της Θεσσαλονίκης²⁴.

Η Θεσσαλονίκη μνημονεύεται επίσης στους Βίους του Σάββα Νεμάνιτς, που το βαπτιστικό του όνομα ήταν Ράστικο, του νεότερου γιου του μεγάλου ζουπάνου Στεφάνου Νεμάνια, συντάκτες των οποίων υπήρξαν ο Δομετιανός, ένας από τους σημαντικότερους Σέρβους μεσαιωνικούς συγγραφείς²⁵ και ο νεότερος, σύγχρονός του μοναχός Θεοδόσιος από το Άγιον Όρος²⁶. Οι πρώτες τρεις μνείες σχετίζονται με τη διαφυγή του Ράστικο στο Άγιον Όρος. Ο Σέρβος πρίγκιπας σε ηλικία 15 ετών (1190)²⁷ ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής του Χουμ²⁸, η οποία βρισκόταν μεταξύ του ποταμού Νερέτβα και της πόλεως του Ντουμπρόβνικ, προκειμένου να αποκτήσει την απαραίτητη εμπειρία στη διοίκηση του κράτους. Ωστόσο, η κοσμική εξουσία δεν τον ενδιέφερε,

²⁴ Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela (Η συλλογή των έργων)*, έκδ. Ljiljana Juhas-Georgievska – T. Jovanović, Beograd 1999, σ. 42. Για τον ναό του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)* [La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin 2], Paris 1975, σ. 365-372 (στο εξής: R. Janin, *Les églises et les monastères*).

²⁵ Για τον Δομετιανό και τα χαρακτηριστικά του ως συγγραφέα βλ. M. Kašanin, *Srpska književnost* 133-152. — D. Bogdanović, *Istorija* 156-159. Για την αξία που έχει αυτός ο Βίος ως ιστορική πηγή βλ. P. S. Protić, *Žitija* 69-100.

²⁶ Για τον Θεοδόσιο βλ. M. Kašanin, *Srpska književnost* 153-176. — P. S. Protić, *Žitija* 54-69. Για τη συγκριτική αξιολόγηση των δυο συγγραφέων βλ. M. Dinić, *Domentijan i Teodosije (Δομετιανός και Θεοδόσιος)*, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 25.1-2 (1959) 5-12.

²⁷ V. Mošin, *Pravni spisi svetoga Save (Νομικά κείμενα του Αγίου Σάββα)*, στο V. Djurić (εκδ.), *Sava Nemanjić – Sveti Sava. Istorija i predanje: međunarodni naučni skup, decembar 1976*, Beograd 1979 (στο εξής: *Sava Nemanjić – Sveti Sava*), σ. 101-128, εδώ 102 (στο εξής: V. Mošin, *Pravni spisi*).

²⁸ Με βάση την υπόθεση ότι ο Ράστικο Νεμάνιτς γεννήθηκε το 1175 (στην πραγματικότητα, μεταξύ των ιστορικών δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία για το έτος γέννησής του), ο V. Mošin πιστεύει ότι ο νεότερος γιος του Στεφάνου Νεμάνια ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής του Χουμ το 1190. Ο ισχυρισμός του βασίζεται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι ο Στέφανος Νεμάνια ακριβώς το ίδιο έτος αφάρθεσε την εξουσία στην προαναφερόμενη περιοχή από τον αδελφό του Μίροσλαν. Σχετικά με αυτό βλ. αναλυτικότερα V. Mošin, *Pravni spisi* 101-105. Το Χουμ ήταν μια από τις περιοχές, επικεφαλής της οποίας ήταν ο επαρχιακός ηγεμόνας στη Σερβία της εποχής εκείνης. Υπό τον όρο αυτόν σήμερα υπονοείται μέρος της κρατικής επικράτειας που βρισκόταν κυρίως στα χέρια κάποιου μέλους της άρχουσας οικογένειας, που το κυβερνούσε άμεσα. Σχετικά με αυτά βλ. αναλυτικότερα M. Blagojević, *Srpske udeone kneževine (Τα σερβικά επαρχιακά πριγκιπάτα)*, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 36 (1997) 45-62. Για την περιοχή του Χουμ βλ. S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku (Η περιοχή του Χουμ στον Μεσαίωνα)*, Beograd 1996.

ούτε ο γάμος που οι γονείς του τού προετοίμαζαν, αλλά ήθελε να αφιερώσει τη ζωή του στον Θεό. Έτσι, ύστερα από μια συνάντηση στην αυλή του πατέρα του με κάποιους μοναχούς από το Άγιον Όρος, ο Σάββας, που ήταν τότε 17 ετών, δραπέτευσε στον Άθω (1192)²⁹. Όταν ο πατέρας του το έμαθε, ο Θεοδόσιος ισχυρίζεται ότι διέταξε έναν από τους βοεβόδες του³⁰ να τον ακολουθεί, ενώ στον έπαρχο της περιοχής της Θεσσαλονίκης έστειλε επιστολή, με την οποία απαίτησε να του επιστρέψει τον γιο του³¹. Στη συνέχεια της αφήγησης, ο Θεοδόσιος μνημονεύει και πάλι την εν λόγω πόλη, τη φορά αυτή σχετικά με την άφιξη του βοεβόδα, στον οποίο ο μεγάλος ζουπάνος εμπιστεύτηκε την αναζήτηση του γιου του. Συγκεκριμένα, ο βιογράφος του Σάββα Νεμάνιτς γράφει: *...(sc. ο βοεβόδα και η συνοδεία του) ήλθαν στην ένδοξη πόλη της Θεσσαλονίκης, στην οποία ο βοεβόδας έγινε δεκτός με τιμή, παρέδωσε την επιστολή στον έπαρχο και του διηγήθηκε τη θλίψη του κυρίου του*³².

Η επόμενη μνεία της Θεσσαλονίκης απαντά στο έργο του Δομετιανού. Αφηγούμενος τη συνέχεια της καταδίωξης του Σέρβου πρίγκιπα, ο οποίος τελικά βρέθηκε στη ρωσική μονή του Αγίου Παντελεήμονα στον Άθω, ο Δομετιανός σημειώνει: *Ενώ ζούσε εδώ, μετά από πολύ χρόνο, έφτασαν οι επίλεκτοι στρατιώτες που είχαν σταλεί από τον πατέρα του, όπως και πολλοί άλλοι από την περιοχή της Θεσσαλονίκης, κατ' εντολή του αυτοκράτορα κυρίου Ισαακίου ...*³³. Τέλος, ο Σάββας Νεμάνιτς κατάφερε με τη βοήθεια της μοναστικής αδελφότητας να ξεγελάσει τους στρατιώτες που έφθασαν εκεί, λαμβάνοντας κρυφά τη μοναχική κουρά και με τον τρόπο αυτόν τους εμπόδισε να τον στείλουν πίσω στον πατέρα του³⁴. Αξίζει εδώ να υπενθυμίσουμε ότι, λίγα χρόνια αργότερα, και ο ίδιος ο μέγας ζουπάνος Στέφανος Νεμάνια ακολούθησε τον δρόμο του μικρότερου γιου του, καθώς, όταν παραιτήθηκε από τον σερβικό θρόνο (1196) και παρέδωσε την εξουσία στον μεσαίο γιο του Στέφανο (που αργότερα ονομάστηκε Προωτόστεπτος), έγινε μοναχός και έλαβε το όνομα Συμεών.

²⁹ O V. Mošin υποθέτει ότι αυτό έλαβε χώρα πιθανώς το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1192 (V. Mošin, Pravni spisi 102).

³⁰ Δυστυχώς, ούτε ο Θεοδόσιος ο Χιλανδαρινός ούτε ο Δομετιανός μνημονεύουν το όνομα αυτού του βοεβόδα.

³¹ Teodosije Hilandarac, *Život Svetoga Save (O Bίos tou Αγίου Σάββα)*, έκδ. Đ. Daničić – Đ. Trifunović, Beograd 1973, σ. 11 (στο εξής: Teodosije, *Život Svetoga Save*).

³² Teodosije, *Život Svetoga Save* 12.

³³ Domentijan, *Žitije Svetoga Save (O Bίos tou Αγίου Σάββα)*, έκδ. Ljiljana Juhas-Georgievska – T. Jovanović, Beograd 2001, σ. 14 (στο εξής: Domentijan, *Žitije Svetoga Save*). Ο αυτοκράτορας που μνημονεύεται είναι ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195).

³⁴ Domentijan, *Žitije Svetoga Save* 14-18.

Και αφού πέρασε ένα σύντομο χρονικό διάστημα ως μοναχός στο κληροδοτήμα του, τη Στουντένιτσα, μετέβη στο Άγιον Όρος, όπου το 1198, μαζί με τον γιο του Σάββα, ανοικοδόμησαν την ερειπωμένη μονή Χιλανδαρίου, έχοντας προηγουμένως λάβει τη συναίνεση του Βυζαντινού αυτοκράτορα Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203). Στην ανανεωμένη μονή Χιλανδαρίου, η οποία κατά τους επόμενους αιώνες διαδραμάτισε σημαντικότερο ρόλο στην πολιτιστική ζωή του σερβικού λαού, ο Συμεών Νεμάνια πέθανε στις 13 Φεβρουαρίου 1199³⁵.

13^{ος} αιώνας

Η Θεσσαλονίκη μνημονεύεται επίσης στον Βίο που έγραψε ο Θεοδόσιος, σε σχέση με την άφιξη του Σάββα Νεμάνιτς στην πόλη, προκειμένου να χειροτονηθεί αρχιμανδρίτης³⁶. Ο Θεοδόσιος αφηγείται ότι ο Σάββας είχε έρθει στην πόλη της Θεσσαλονίκης για ανάγκες του μοναστηριού³⁷ το φθινόπωρο του 1200 ή το αργότερο το 1201³⁸. Κατά την παραμονή του στην πόλη του Αγίου Δημητρίου ο Σάββας Νεμάνιτς διέμενε στο δικό του μοναστήρι του Φιλοκάλου³⁹, για την ανέγερση του οποίου, σύμφωνα με τον συντάκτη του Βίου του, έδωσε τόσα πολλά χρυσά νομίσματα, ώστε οι μοναχοί να τον θεωρούν κτήτορά του⁴⁰. Στη Θεσσαλονίκη, ο Σάββας συναντήθηκε μεταξύ άλλων και με τον μητροπολίτη Κωνσταντίνου⁴¹, ο οποίος τότε έμαθε από τον επίσκοπο

³⁵ *Istorija srpskog naroda (Ιστορία του σερβικού έθνους)*, τ. I, Beograd 1981, σ. 263-265 (στο εξής: *ISN*, τ. I). Για τη μονή Χιλανδαρίου βλ. αναλυτικότερα D. Bogdanović – V. J. Djurić – D. Medaković, *Hilandar (Η μονή Χιλανδαρίου)*, Beograd 1997. — M. Živojinović, *Istorija Hilandara (Ιστορία της μονής Χιλανδαρίου)*, τ. I: *Od osnivanja manastira 1198. do 1335. godine (Από την ίδρυση της μονής το 1198 ως το 1335)*, Beograd 1998.

³⁶ Για τον τίτλο του αρχιμανδρίτη βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, εκδ. A. P. Kazhdan κ.ά., τ. I-III, New York – Oxford 1991 (στο εξής: *ODB*), τ. I, σ. 156.

³⁷ Teodosije, *Život Svetoga Save* 76-77.

³⁸ M. Živojinović, O boravcima Svetoga Save u Solunu (Περί των διαμονών του Αγίου Σάββα στην Θεσσαλονίκη), *Istorijski Časopis* 24 (1977) 63-71, σ. 63-64 (στο εξής: M. Živojinović, O boravcima Svetoga Save u Solunu).

³⁹ Η μονή αυτή ήταν αφιερωμένη στον Σωτήρα Ιησού Χριστό τον Παντοκράτορα. Η Άννα Τσιτουρίδου πιστεύει ότι πρώτος κτήτοράς της ήταν ο Ευμάθιος Φιλοκάλης, ο οποίος στα τέλη του 12^{ου} αιώνα υπήρξε έπαρχος της Θεσσαλονίκης, και ότι ο Σάββας Νεμάνιτς ήταν ο δεύτερος κτήτορας. Βλ. Ana Cituridu, *Manastir Filokal u Solunu (Η μονή Φιλοκάλου στην Θεσσαλονίκη)*, στο *Sava Nemanjić – Sveti Sava*, σ. 263-268. Πρβλ. R. Janin, *Les églises et les monastères* 418-419.

⁴⁰ Teodosije, *Život Svetoga Save* 77.

⁴¹ Πρόκειται για τον περίφημο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη. Όπως είναι γνωστό, ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης είχε περιπέσει σε δυσμένεια και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του το αργότερο τον Μάιο του 1197 (M. Živojinović, O boravcima Svetoga Save u Solunu 64-65). Μετά την ανάκτηση της πόλης από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρο Δούκα (στα τέλη του 1224 ή στις αρχές

της Ιερισσού Νικόλαο για την ανάβλυση αγίου μύρου από τα λείψανα του πατέρα του Συμεών. Τέλος, όταν έφτασαν οι *χαρμόσυνες άγιες ημέρες*, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και οι επίσκοποι Νικόλαος Ιερισσού⁴², Μιχαήλ Κασσανδρείας και Δημήτριος Αρδαμερίου⁴³ που βρίσκονταν στην Θεσσαλονίκη, προφανώς για τον εορτασμό της εορτής αυτής⁴⁴, προσκάλεσαν τον Σάββα να συλλειτουργήσει μαζί τους. Φυσικά, αυτός δεν μπόρεσε να μη δεχτεί μια τέτοια πρόσκληση, και με την ευκαιρία αυτή χειροτονήθηκε αρχιμανδρίτης⁴⁵. Στη χειροτονία του Σάββα Νεμάνιτς σε αρχιμανδρίτη αναφέρεται και ο Δομετιανός, ο οποίος μνημονεύει και τον ναό όπου πραγματοποιήθηκε η τελετή, κάτι που δεν βρίσκουμε στο έργο του Θεοδοσίου. Ο Δομετιανός γράφει ότι η χειροτονία έγινε *στη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης, στην Αγία Σοφία*, έπειτα από τη Θεία Λειτουργία που τέλεσαν οι μνημονευθέντες επίσκοποι και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης *Κωνσταντίνος*⁴⁶. Με βάση την περιγραφή του Συμεών Θεσσαλονίκης (15^{ος} αι.), γνωρίζουμε ότι ο ναός αυτός εόρταζε την ημέρα της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου), γι' αυτό ο Σ. Κίσσας πιστεύει ότι ο Σάββας Νεμάνιτς χειροτονήθηκε αρχιμανδρίτης ακριβώς εκείνη την ημέρα⁴⁷. Η «έν τρουύλλω

του 1225), ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης επανήλθε στην έδρα του. Ωστόσο, όταν αρνήθηκε να τελέσει τη στέψη του Θεοδώρου Δούκα το 1227, αναγκάστηκε και πάλι να εγκαταλείψει τη μητροπολιτική του έδρα και αυτοεξορίστηκε (Αλκιμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 1227-1235. Ένα ζήτημα πολιτικοεκκλησιαστικό, *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνέδριου* (Μάιος 1989), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 41-58, εδώ 44-47 (στο εξής: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης) (= *Βυζάντιο 13^{ος} αιώνας. Από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση. Κράτος της Ηλείρου - Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2016 [στο εξής: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Βυζάντιο 13^{ος} αιώνας*], αρ. VII). Για τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη βλ. επίσης V. Laurent, La succession épiscopale de la métropole de Thessalonique dans la première moitié du XIIIe siècle, *Byzantinische Zeitschrift* 56.2 (1963) 284-296, σ. 285-286, 288-292 (στο εξής: V. Laurent, La succession).

⁴² Κατά τη Μιριάνα Ζιβογινοβιτς η επισκοπή της Ιερισσού ιδρύθηκε κατά την περίοδο από τον Μάιο του 942 ως το 982· βλ. Mirjana Živojinović, Ο vremenu postanka episkopije Jerisa (Περί του χρόνου της γένεσης της επισκοπής Ιερισσού), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 14-15 (1973) 155-158.

⁴³ Ο επίσκοπος Αρδαμερίου είναι γνωστός από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα· βλ. Μιριάνα Ζιβογινοβιτς, Έπισκέψεις και παραμονές του Άγιου Σάββα στη Θεσσαλονίκη, στο *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines* (Athènes, septembre 1976), τ. IV: *Histoire, Communications*, Athènes 1980, σ. 442-453, εδώ 444 σημ. 7 (στο εξής: Μ. Ζιβογινοβιτς, Έπισκέψεις).

⁴⁴ Μ. Ζιβογινοβιτς, Έπισκέψεις 444.

⁴⁵ Teodosije, *Život Svetoga Save* 77-78.

⁴⁶ Domentijan, *Žitije Svetoga Save* 142.

⁴⁷ S. Kissas, When did St Sabas of Serbia Receive the Title of Archimandrite?, *Hilandarski Zbornik* 9 (1997) 21-24, σ. 22. Για την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης και την

τελετή» που περιγράφει ο Συμεών ήταν παλαιότερη και αυτήν υπονοεί ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης όταν περιγράφει την αντίδραση των Νορμανδών. Ο συνδυασμός των δύο κειμένων αποδεικνύει ότι η Αγία Σοφία ήταν ο μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης⁴⁸.

Το επόμενο γεγονός με αφορμή το οποίο μνημονεύεται η Θεσσαλονίκη βρίσκεται επίσης στον Βίο του Σάββα Νεμάνιτς, έργο του Θεοδοσίου, και σχετίζεται με το μοναστήρι της Στουντένιτσα, που, όπως προαναφέραμε, υπήρξε κληροδότημα του μεγάλου ζουπάνου Στεφάνου Νεμάνια. Μετά τον εμφύλιο πόλεμο (1202-1204/5) μεταξύ του Στεφάνου Νεμάνιτς και του μεγαλύτερου αδελφού του Βουκάνου, που τερματίστηκε με τη συμφιλίωσή τους, οι δύο αδελφοί παρακάλεσαν τον Σάββα να μεταφέρει τα λείψανα του πατέρα τους από τη μονή Χιλανδαρίου στη Σερβία⁴⁹. Ο Σάββας μετέφερε τα λείψανα στη Στουντένιτσα, όπου τέθηκαν σε τάφο στις αρχές του 1207⁵⁰. Λίγο καιρό μετά, αφού διορίστηκε ηγούμενος του εν λόγω μοναστηριού, ο Σάββας Νεμάνιτς διέταξε να αποκαλείται εφεξής, η *Λαύρα του Αγίου Συμεών*, και ο επικεφαλής του να κατέχει τον τίτλο του αρχιμανδρίτη, *διότι ο ίδιος είχε χειροτονηθεί αρχιμανδρίτης στην πόλη της Θεσσαλονίκης εκ μέρους του μητροπολίτη και των επισκόπων*⁵¹.

Ακολουθούν μερικές αναφορές που σχετίζονται με την περίοδο κατά την οποία η Θεσσαλονίκη βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Λατίνων. Η πρώτη από αυτές αφορά την πολιορκία της πόλης από τον Βούλγαρο τσάρο Καλογιάννη (1197-1207) και βρίσκεται στον Βίο που έγραψε ο Θεοδόσιος. Στην αφήγησή του, ο Θεοδόσιος σημειώνει τα εξής: *Ο Καλογιάννης ο τσάρος της Ζαγοράς (sc. Βουλγαρίας) εκστράτευσε και πολλές πόλεις σε όλη τη Θράκη και τη Μακεδονία τις κατέστρεψε [...] Ήρθε με μεγάλες (sc. στρατιωτικές) δυνάμεις, όπως ο Σενναχειρείμ⁵² εναντίον της πόλης του Θεού, στη χώρα της δια της ορθοδοξίας θεοπροστάτευτης μεγάλης πόλης της Θεσσαλονίκης, στην πατρίδα του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου του Στρατηλάτη, όπου βρίσκονται και τα τίμια λείψανά του [...] όπως και άλλες πόλεις*

ιδιότητά της ως μητροπολιτικού ναού της πόλης βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères* 406-411.

⁴⁸ Αλκήμη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η Αγία Σοφία ως μητροπολιτικός ναός και το επισκοπείο, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 549-560 (= της ίδιας, *Βυζάντιο 13^{ος} αιώνας*, αρ. XIX).

⁴⁹ *ISN*, τ. I, σ. 268-270.

⁵⁰ D. Obolenski, *Šest vizantijskih portreta (Εξι βυζαντινά πορτραίτα)*, Beograd 2004, σ. 155 (στο εξής: D. Obolenski, *Šest portreta*).

⁵¹ Teodosije, *Život Svetoga Save* 94-95.

⁵² Πρόκειται για τον βασιλιά της Ασσυρίας που προσπαθούσε χωρίς επιτυχία να καταλάβει την Ιερουσαλήμ το 701 π.Χ.

έτσι και τη Θεσσαλονίκη σκεφτόταν να την κατασκάψει και να την εξαλείψει⁵³. Ωστόσο, ο Καλογιάννης δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει την επιθυμία του, γιατί έπεσε θύμα των δυσαρεστημένων βογιάρων κάτω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, στις 8 Οκτωβρίου του 1207⁵⁴. Όσον αφορά τον θάνατο του Καλογιάννη, αξίζει να σημειωθεί ότι ο συντάκτης του Βίου τον παρουσιάζει ως αποτέλεσμα της διαμεσολάβησης στον Θεό του προστάτη της Θεσσαλονίκης Αγίου Δημητρίου⁵⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι σώζονται παραστάσεις και φορητές εικόνες με τον Άγιο Δημήτριο να σκοτώνει με το δόρυ τον πεσμένο στο έδαφος Σκυλογιάννη.

Νέα μνεία της πόλης του Αγίου Δημητρίου συναντάμε στο έργο που προέρχεται από την γραφίδα του ίδιου συγγραφέα και σχετίζεται με τον Βούλγαρο βογιάρο Στρεζ, ανιψιό του τσάρου Καλογιάννη⁵⁶. Όταν ο Καλογιάννης έχασε τη ζωή του κάτω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, στον θρόνο του Δεύτερου Βουλγαρικού Κράτους ανέβηκε ο Βορίλας (1207-1218), ο οποίος έβλεπε ως δυνητικά επικίνδυνο αντίπαλο για τον θρόνο⁵⁷ τον νεότερο αδελφό του Στρεζ⁵⁸. Ο τελευταίος κατέφυγε στην αυλή του Στεφάνου Νεμάνιτς, πιθανότατα στα τέλη του 1207 ή στις αρχές του 1208⁵⁹. Όταν έμαθε για την απόδρασή του στη Σερβία, ο τσάρος Βορίλας προσπάθησε με υποσχέσεις για πλούσια ανταλλάγματα, αλλά και με την απειλή πολέμου να πείσει τον μεγάλο ζουπάνο να παραδώσει τον φυγά⁶⁰. Φυσικά ο Στέφανος δεν σκεφτόταν κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι δεν ήθελε να χάσει από τα χέρια του ένα τέτοιο μέσον για την πραγματοποίηση των προθέσεών του⁶¹, όπως

⁵³ Teodosije, *Život Svetoga Save* 103.

⁵⁴ Για την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τον Καλογιάννη και τη δολοφονία του βλ. V. Zlatarski, *Istorija na Bugarska D'žava prez srednite vekove (Ιστορία του βουλγαρικού κράτους κατά τον Μεσαίωνα)*, τ. III, Sofija 1940, σ. 252-261 (στο εξής: V. Zlatarski, *Istorija*, τ. III). — R. Radić, *Oblasni gospodari u Vizantiji krajem XII i u prvim decenijama XIII veka (Περιφερειακοί ηγεμόνες στο Βυζάντιο στα τέλη του 12^{ου} και στις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα)*, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 24-25 (1986) 223-234, σ. 223 (στο εξής: R. Radić, *Oblasni gospodari*).

⁵⁵ Teodosije, *Život Svetoga Save* 103.

⁵⁶ Σχετικά με τον Στρεζ βλ. R. Radić, *Oblasni gospodari* 223-234.

⁵⁷ R. Radić, *Oblasni gospodari* 225.

⁵⁸ Οι περισσότεροι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο Στρεζ ήταν ο μικρότερος αδελφός του Βορίλα. Βλ. αναλυτικότερα R. Radić, *Oblasni gospodari* 224 σημ. 3. Πρβλ. V. Zlatarski, *Istorija*, τ. III, σ. 271. — D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 2010 (α' έκδοση 1984), σ. 33.

⁵⁹ R. Radić, *Oblasni gospodari* 225.

⁶⁰ Teodosije, *Život Svetoga Save* 104.

⁶¹ Δηλαδή, ο Σέρβος μέγας ζουπάνος σκόπευε να υποστηρίξει τις εσωτερικές διαμάχες στη Βουλγαρία και να αξιοποιήσει τον Στρεζ με σκοπό την επέκταση του

ήταν ο ενδεχόμενος διεκδικητής του θρόνου του γειτονικού κράτους. Παρ' όλα αυτά ο Στρεξ φοβόταν την έκδοσή του και ο Σέρβος ηγεμόνας προσπάθησε να παραμερίσει τους δισταγμούς του με όρκους και θέτοντας στη διάθεσή του έναν αριθμό ανδρών και αλόγων, καθώς και με την αδελφοποίησή τους που έγινε στην εκκλησία επί του ευαγγελίου⁶². Περιγράφοντας αυτά τα γεγονότα, ο Θεοδόσιος λέει μεταξύ άλλων τα εξής: *Και πριν από αυτό, αφού οι Γότθοι (sc. οι Βούλγαροι)*⁶³ *πήραν θάρρος και πολλές ελληνικές πόλεις, όπως είπαμε, τις βρήκαν έρημες και αβοήθητες, τις κατέλαβαν και τις κρατούσαν, αφού εγκαταστάθηκαν στις πόλεις γύρω από τη Θεσσαλονίκη, καταλαμβάνοντας και την Αχρίδα, ο ευγενής Στέφανος προσείλκυσε κάποιουστης Ζαγοράς, που κατείχαν αυτές τις πόλεις, τον Στρεξ ως συγγενή του τσάρου (sc. του Καλογιάννη) και του αδελφού του, οι οποίοι προσχώρησαν σ' αυτόν με τις πόλεις τους*⁶⁴. Με άλλα λόγια, ο Σέρβος μεγάλος ζουπάνος και ο Βούλγαρος ευγενής είχαν κοινά συμφέροντα, και σύντομα άρχισαν την κατάκτηση βουλγαρικών εδαφών στη Μακεδονία, την οποία διευκόλυνε το γεγονός ότι ο Στέφανος Νεμάνιτς, σύμφωνα με τον συντάκτη του Βίου, προσείλκυσε προς τον Στρεξ τους τοπικούς Βουλγάρους άρχοντες. Έπειτα από επιτυχείς κοινές πολεμικές επιχειρήσεις ο Στρεξ επέλεξε για έδρα του τον οχυρό και απρόσιτο Πρόσακο⁶⁵. Ωστόσο, ανάμεσα στους δύο συμμάχους υπήρξε διαφωνία που κατέληξε σε οριστική ρήξη. Τέλος, ο Στρεξ προσχώρησε στον αντι-σερβικό συνασπισμό με τον Βούλγαρο τσάρο και τον Λατίνο αυτοκράτορα Ερρίκο Α΄ της Φλάνδρας (1208-1216). Αλλά, πριν από την έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων, την ίδια νύχτα που η πρεσβεία του μεγάλου ζουπάνου με επικεφαλής τον Σάββα Νεμάνιτς έφυγε από τον Πρόσακο αφού δεν κατάφερε να πείσει τον Στρεξ να μη λάβει μέρος στην επικείμενη επίθεση, ο Βούλγαρος βογιάρος σκοτώθηκε κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες (1214)⁶⁶.

Η επόμενη αναφορά της Θεσσαλονίκης απαντά στον Βίο που συνέταξε ο Δομετιανός, και αναφέρεται στη διαμονή του Σάββα Νεμάνιτς στην πόλη το φθινόπωρο του 1219⁶⁷. Ο Σάββας, έχοντας εξασφαλίσει

κράτους του προς Νότο, δεδομένου ότι κάθε κατάκτηση προς τα δυτικά και βορειοδυτικά ήταν αδύνατη λόγω των κατακτητικών τάσεων της Ουγγαρίας. Βλ. V. Zlatarski, *Istorija*, τ. III, σ. 271. - *ISN*, τ. I, σ. 298.

⁶² Teodosije, *Život Svetoga Save* 105.

⁶³ Ο Θεοδόσιος αποκαλεί τους Βουλγάρους, όπως και τον ίδιο τον Στρεξ, Γότθους.

⁶⁴ Teodosije, *Život Svetoga Save* 105.

⁶⁵ R. Radić, *Oblasni gospodari* 226. Πρβλ. Teodosije, *Život Svetoga Save* 105.

⁶⁶ R. Radić, *Oblasni gospodari* 233.

⁶⁷ M. Živojinović, *O boravcima Svetoga Save u Solunu* 66-70.

την ανεξαρτησία της Σερβικής Εκκλησίας (1219)⁶⁸, επισκέφτηκε πρώτα το Άγιον Όρος και μετά την πόλη της Θεσσαλονίκης, όπου προσκύνησε τον άγιο και μεγάλο θαυματουργό Δημήτριο και όλους τους ιερούς ναούς κατά σειρά και συναντήθηκε με τον μητροπολίτη της πόλεως Κωνσταντίνο (sc. Μεσοποταμίτη)⁶⁹. Στη συνέχεια ο Σάββας αποσύρθηκε στη μονή του Φιλοκάλου⁷⁰, όπου από την αρχή είχε την κατοικία του, και εκεί αντέγραψε πολλά νομικά και για την ορθή πίστη βιβλία, που ήταν απαραίτητα για να οργανωθεί μια αυτοκέφαλη Εκκλησία⁷¹. Όπως είναι γνωστό, από τις δραστηριότητες του Σάββα στο μνημονευθέν μοναστήρι προέκυψε ο βασικός νομικός κώδικας της σερβικής Εκκλησίας *Krmčija* ή *Zakonopravilo (o Noμoκάνων)*⁷². Ωστόσο, εκείνο που προκαλεί εντύπωση και απορία στο έργο του Δομετιανού δεν

⁶⁸ Για την ακριβή ημερομηνία που ο Σάββας Νεμάνιτς χειροτονήθηκε πρώτος Σέρβος αρχιεπίσκοπος, η Μ. Ζιβογίνοβιτς, με βάση ένα στοιχείο από τη συλλογή των αγιολογικών κειμένων με τον τίτλο *Srbljak*, υπέθεσε ότι η εν λόγω πράξη έλαβε χώρα κατά την εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, δηλαδή στις 15 Αυγούστου του 1219 (Μ. Ζιβογίνοβιτς, *Επισκέψεις* 450-451). Σχετικά με την προσωπική συμβολή του Σάββα Νεμάνιτς στην αυτοκεφαλία της Σερβικής Εκκλησίας βλ. J. Tarnanidis, *Koliko je sv. Sava kao ličnost mogao da utiče na ostvarenje autokefalije Srpske crkve?* (Πόσο ο Άγιος Σάββας ως προσωπικότητα μπορούσε να επηρεάσει την επίτευξη της αυτοκεφαλίας της Σερβικής Εκκλησίας;), στο *Sava Nemanjić - Sveti Sava*, σ. 55-63.

⁶⁹ *Dometnijan, Žitije Svetoga Save* 212.

⁷⁰ Το γεγονός ότι ο Σάββας Νεμάνιτς διέμενε στη μονή του Φιλοκάλου, που εκείνη την εποχή βρισκόταν υπό τη διοίκηση του τάγματος των Ναϊτών, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών και προκαλέσει πολλές απορίες και αμφισβητήσεις για την ακριβεία του. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μ. Λάσκαρις πιστεύει ότι υπάρχουν δυο πιθανές εξηγήσεις: είτε είναι αναγκαίο να επανεξεταστεί η επικρατούσα άποψη σχετικά με τη στάση του Σάββα Νεμάνιτς προς τη Λατινική Εκκλησία, είτε πρόκειται για σύγχυση των δυο συγγραφέων, οι οποίοι πίστευαν ότι ο ήρωάς τους διέμενε και τη φορά αυτή στην μονή Φιλοκάλου, όπως συνέβη κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να χειροτονηθεί αρχιμανδρίτης. Βλ. σχετικά Μ. Θ. Λάσκαρις, *Ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ Ὀδοιοποικὸν τοῦ ἐκ Σιολένσκ Ἰγνατίου, Επιστημονικὴ Επετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οικονομικῶν Επιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 6 (1952) (= *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*) 315-344, σ. 315-331 και ιδιαίτερα 322-323. Ωστόσο, ο R. Janin θεωρεί πως το γεγονός ότι η μονή παραδόθηκε στο τάγμα των Ναϊτών δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι τα μέλη του διέμεναν σε αυτή, άλλα ότι ίσως λάμβαναν μόνο τα έσοδά της, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο σε αυτή να διέμεναν Έλληνες μοναχοί, όπως στην περίπτωση των μοναστηριῶν της Αθήνας και άλλων περιοχών. Πάντως, ο ίδιος επισημαίνει ότι οι σχέσεις μεταξύ του Σάββα Νεμάνιτς και της Καθολικής Εκκλησίας υπήρξαν πολλές φορές φιλικές (R. Janin, *Les églises et les monastères* 418). Η Μ. Ζιβογίνοβιτς θεωρεί ότι την περίοδο εκείνη στη μονή Φιλοκάλου κατοικούσαν ορθόδοξοι μοναχοί (Μ. Ζιβογίνοβιτς, *Επισκέψεις* 451).

⁷¹ *Domentijan, Žitije Svetoga Save* 212.

⁷² Σχετικά με την *Krmčija* του Σάββα Νεμάνιτς βλ. D. Bogdanović, *Krmčija Svetog Save*, στο *Sava Nemanjić - Sveti Sava*, σ. 91-99. — V. Mošin, *Pravni spisi* 101-128. — *ISN*, τ. I, σ. 321-322. — *LSSV* 447-449.

είναι μόνο η αναφορά για τη συνάντηση του Σάββα με τον μητροπολίτη Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη (ο οποίος δεν κατείχε την έδρα εκείνη την εποχή αλλά ο Φλαμανδός Γουερίνος)⁷³, αλλά και οι ισχυρισμοί του ότι η χειροτονία του Σάββα σε αρχιεπίσκοπο πραγματοποιήθηκε από τον πανάγιο οικουμενικό πατριάρχη Γερμανό και με την εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως κυρ Θεοδώρου Λάσκαρη⁷⁴. Πρώτον, είναι γνωστό ότι ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης δεν έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, η οποία την εποχή εκείνη βρισκόταν υπό λατινική κατοχή, αλλά στη Νίκαια της Μικράς Ασίας, όπου πραγματοποιήθηκε η χειροτονία του Σάββα Νεμάνιτς, του πρώτου Σέρβου αρχιεπισκόπου. Δεύτερον, ο πατριάρχης ο οποίος το 1219 χειροτόνησε τον Σάββα σε αρχιεπίσκοπο, δεν ήταν ο Γερμανός (Β΄), αλλά ο Μανουήλ Α΄ Σαραντηνός (1217-1222)⁷⁵. Έντονη υπήρξε η διαμαρτυρία του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματηνού, με επιστολή του προς τον Σάββα, για τη χειροτονία του ως αρχιεπισκόπου Σερβίας από τον πατριάρχη στη Νίκαια το 1219, διότι αφαιρούνταν έτσι περιοχές της Σερβίας από την αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας (Αχρίδος)⁷⁶. Παρόμοια λάθη, ίσως ακόμη πιο φανερά, κάνει και ο δεύτερος συγγραφέας του Βίου του Σάββα Νεμάνιτς Θεοδόσιος, που γράφει ότι η χειροτονία πραγματοποιήθηκε στη βασιλική πόλη του Κωνσταντίνου και ότι την τέλεσε ο Γερμανός, ο οικουμενικός πατριάρχης, ο αρχιεπίσκοπος της πόλεως του Κωνσταντίνου, της Νέας Ρώμης⁷⁷. Μιλώντας, στη συνέχεια, για την άφιξη του Σάββα Νεμάνιτς

⁷³ V. Laurent, La succession 290-291.

⁷⁴ Domentijan, *Žitije Svetoga Save* 198. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αυτό είναι μόνο ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα, κατά τη γνώμη μας, σημεία όπου ο Δομετιανός αναφέρεται στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη και τον πατριάρχη Γερμανό, στο πλαίσιο της χειροτονίας του αρχιεπισκόπου Σάββα Νεμάνιτς.

⁷⁵ *ISN*, τ. I, σ. 317

⁷⁶ Δημήτριος Χωματηνός, επιστολή αρ. 86 (*Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, έκδ. G. Prinzing [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXXVIII], Berolini - Novi Eboraci 2002, σ. 55-67). Πρβλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Πολιτική ιδεολογία του κράτους της Ηπείρου, *Βυζαντιακά* 31 (2014) 155-178, σ. 175.

⁷⁷ Teodosije, *Život Svetoga Save* 131-132. Πρέπει να τονίσουμε ότι έχουμε παραθέσει μόνο τα σημαντικότερα αποσπάσματα στα οποία μνημονεύεται ότι ο Σάββας Νεμάνιτς χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος από τον πατριάρχη Γερμανό στην Κωνσταντινούπολη. Όσον αφορά την εξήγηση των σφαλμάτων αυτών του Θεοδοσίου, ο R. Radić μεταξύ άλλων σχολιάζει τα εξής: «Ας προσπαθήσουμε να παρατηρήσουμε το όλο ζήτημα από τη σκοπιά του χρόνου κατά τον οποίον ο Σέρβος μοναχός συνέγραψε το έργο του στο Άγιον Όρος. Αυτό έγινε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, όταν οι μνήμες για τη Λατινική Αυτοκρατορία που διήρκεσε μισό αιώνα, και από την άποψη της ύπαρξης του Βυζαντίου που υφίστατο πολλούς αιώνες με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, που ανακτήθηκε το 1261, ήδη προ πολλού είχαν αρχίσει να ξεθωριάζουν. Για τους αναγνώστες των αρχών του 14^{ου} αιώνα, οι οποίοι ίσως δεν θυμούνταν ότι οι Λατίνοι

στη μεγάλη πόλη Θεσσαλονίκη, ο Θεοδόσιος γράφει ότι αυτός αφού προσκύνησε τον Άγιο Δημήτριο, ασπάστηκε τον μητροπολίτη της πόλεως και εγκαταστάθηκε στη μονή του Φιλοκάλου, για την οποία κατόπιν παράγγειλε να ζωγραφιστούν δύο μεγάλες εικόνες του Χριστού και της Παναγίας⁷⁸. Γράφοντας για την αναχώρηση του Σάββα για τη Σερβία, ο παραπάνω συγγραφέας λέει τα εξής: ...και πήρε μαζί του νομικά βιβλία, και με λαμπρή συνοδεία από τον μητροπολίτη, τον έπαρχο και τους άρχοντες της πόλεως, έφυγε για τη χώρα του λαού του⁷⁹. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η περιγραφή της διαμονής του Σάββα Νεμάνιτς στη Θεσσαλονίκη από τον Θεοδόσιο, επίσης έχει αρκετές αμφίβολες πληροφορίες. Εκ πρώτης όψευς, πρέπει κανείς *a priori* να τις απορρίψει, δεδομένου ότι η Θεσσαλονίκη βρισκόταν τότε υπό λατινική κατοχή. Ωστόσο, αν θυμηθούμε ότι η εξωτερική πολιτική των πρώτων Νεμανιδών βασιζόταν στη συνεργασία τόσο με το Βυζάντιο

κατείχαν τότε την πόλη του Κωνσταντίνου, ήταν πιο απλό να αντιληφθούν ότι αυτό το σημαντικό γεγονός της σερβικής ιστορίας έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη αντί στη Νίκαια, για την οποία ίσως οι περισσότεροι δεν είχαν ακούσει. Η μνεία της Νίκαιας και της αυτοκρατορίας της θα προκαλούσε επιπρόσθετη σύγχυση, ενώ το να τονίσει ότι αυτή η σημαντική πράξη συνέβη στην Κωνσταντινούπολη ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό» (R. Radić, Carigrad 33-34). Όσον αφορά τη μνεία του πατριάρχη Γερμανού Β΄, ο Β. Μιλjkονίτς παρέχει την εξήγηση ότι η πατριαρχία του εν λόγω ιεράρχη απλά «επισκίασε τη μνήμη του Μανουήλ Α΄ Σαραντηνού που χειροτόνησε τον πρώτο Σέρβο αρχιεπίσκοπο» (B. Miljković, *Žitija Svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti* [Οι Βίοι του Αγίου Σάββα ως πηγές για την ιστορία της μεσαιωνικής τέχνης], Beograd 2008, σ. 142). Ωστόσο, οι παραπάνω υποθέσεις μπορούν ίσως να εξηγήσουν τα σφάλματα του Θεοδοσίου, αλλά όχι και του Δομετιανού, που ήταν μαθητής του Σάββα Νεμάνιτς και έγραψε τον Βίο του το 1243, δηλαδή την εποχή που η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν ακόμα υπό λατινική κατοχή και η Νίκαια δεν ήταν κάποια άγνωστη μικρή πόλη αλλά η πρωτεύουσα μιας αυτοκρατορίας σε πορεία ανόδου, τον θρόνο της οποίας κατείχε ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης. Επίσης, είναι δύσκολο να εξηγήσει κανείς, γιατί ο Δομετιανός, ως μαθητής του Σάββα Νεμάνιτς, δεν ήξερε τόσο σημαντικές λεπτομέρειες από τη ζωή του διδασκάλου του, παραδείγματος χάριν, ποιος και πότε τον χειροτόνησε. Επίσης, πρέπει να έχει κανείς κατά νου ότι οι μοναχοί, για τους οποίους κυρίως προοριζόνταν αυτά τα αγιολογικά κείμενα, ήξεραν πολύ καλά τη Νίκαια, που τους ήταν γνωστή τουλάχιστον από την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο (325) και τους 318 πατέρες της Νικαίας που συμμετείχαν σε αυτήν, όπως και από το Σύμβολο της Πίστεως. Το πιο παράξενο απ΄ όλα είναι ότι ο Θεοδόσιος σε άλλο σημείο του Βίου, όπου διηγείται την επιστροφή του Αγίου Σάββα από το πρώτο του ταξίδι στους Αγίους Τόπους, δείχνει ότι γνώριζε πολύ καλά τι συνέβη το 1204 και ποιες συνέπειες είχε για τον βυζαντινό κόσμο. Για τον λόγο αυτό τίθεται το εύλογο ερώτημα, γιατί ο Θεοδόσιος δεν διόρθωσε τα λάθη που έκανε ο Δομετιανός, αλλά τα εισήγαγε στο δικό του έργο. Εν τέλει, μπορούμε μόνο να διαπιστώσουμε ότι στα προαναφερόμενα ζητήματα δεν είναι δυνατό κανείς να δώσει εύκολα απαντήσεις, ώστε αυτές να αξίζουν να καταστούν αντικείμενο κάποιας διεπιστημονικής μελέτης.

⁷⁸ Teodosije, *Život Svetoga Save* 135.

⁷⁹ Teodosije, *Život Svetoga Save* 136.

όσο και με τη Δύση, η οποία έγινε ιδιαίτερα εμφανής επί της βασιλείας του αδελφού του Σάββα Στεφάνου Νεμάνιτς, ο οποίος το 1217 έλαβε το βασιλικό στέμμα από τον πάπα Ονώριο Γ΄, τότε οι εν λόγω πληροφορίες δεν φαίνονται και τόσο αδικαιολόγητες. Επιπλέον, φαντάζει απολύτως φυσικό ο Λατίνος μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης και οι αξιωματούχοι της πόλεως να απένειμαν τις αμοζούσες τιμές στον Σάββα Νεμάνιτς, που ήταν αδελφός του βασιλιά της Σερβίας και είχε μεγάλο προσωπικό κύρος⁸⁰.

Η Θεσσαλονίκη μνημονεύεται στον Βίο που έγραψε ο Θεοδόσιος σχετικά και με την επιστροφή του Σάββα Νεμάνιτς από το πρώτο από τα δυο προσκυνήματά του στους Αγίους Τόπους (1229-1230). Το προσκύνημα αυτό δεν είχε σκοπό μόνο την ικανοποίηση των προσωπικών πνευματικών αναγκών του, αλλά και των αναγκών της νεοϊδρυθείσας αυτοκέφαλης Σερβικής Εκκλησίας, της οποίας η φήμη, μετά το συγκεκριμένο ταξίδι, ενισχύθηκε και από την οικοδόμηση προσωπικών σχέσεων μεταξύ του Σάββα και του πατριάρχη Ιεροσολύμων Αναστασίου Β΄⁸¹. Αφηγούμενος λοιπόν την επιστροφή του Σάββα από τους Αγίους Τόπους, κατά την οποία επισκέφθηκε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, ο Θεοδόσιος εν συντομία αναφέρεται στη γεωπολιτική εικόνα της κατακερματισμένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και με την ευκαιρία αυτή μνημονεύει τη Θεσσαλονίκη. Ο συγγραφέας σημειώνει και τα εξής: *Και καθώς επιβιβάστηκε στο πλοίο με τους δικούς του και με τα πράγματά του, ταξίδεψε στην Ασία, και οδηγούμενοι από τον θεό σύντομα έφθασαν στην Ασία, όπου ήταν ο αυτοκράτορας. Οι Φράγκοι τότε είχαν κατακτήσει και κατείχαν τη βασιλεύουσα Πόλη του Κωνσταντίνου, η ελληνική αυτοκρατορία είχε διχαστεί, γιατί ο αυτοκράτορας Θεόδωρος είχε έδρα τη Θεσσαλονίκη και κατείχε όλη τη Θεσσαλία και την Ιλλυρία. Στη μάχη της Κολοκοτνίτσας⁸² αιχμαλωτίστηκε και τυφλώθηκε από τον τσάρο Ασάν, ενώ στην Παφλαγονία, Γαλατία και Βιθυνία βασίλευε ο ευσεβής αυτοκράτορας Καλογιάννης*

⁸⁰ Πρβλ. Μ. Ζιβογίνοβιτς, 'Επισκέψεις 452.

⁸¹ ISN, τ. Ι, σ. 321. Για το πρώτο ταξίδι του Σάββα Νεμάνιτς στους Αγίους Τόπους και την επιστροφή του βλ. αναλυτικότερα Μ. Μαρκοβίτς, *Prvo putovanje Svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost*, Βεογκραδ 2009, σ. 9-93 (στο εξής: Μ. Μαρκοβίτς, *Prvo putovanje Svetog Save u Palestinu*). Το 1234 ο Σάββας Νεμάνιτς αναχώρησε για δεύτερο προσκύνημα, από το οποίο δεν επέστρεψε ποτέ (ISN, τ. Ι, σ. 321).

⁸² Ο συγγραφέας εννοεί τη μάχη της Κολοκοτνίτσας τον Μάρτιο του 1230, κατά την οποία ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Δούκας (1215-1230) ηττήθηκε, αιχμαλωτίστηκε και αργότερα τυφλώθηκε από τον Βούλγαρο τσάρο Ιβάν Ασάν Β΄ (1218-1241). Σχετικά με τη μάχη αυτή, τα γεγονότα που προηγήθηκαν και τις συνέπειές της βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1952², σ. 347-348 (στο εξής: G. Ostrogorsky, *Geschichte*). — V. Zlatarski, *Istorija*, τ. III, σ. 337-341.

Βατάτζης⁸³. Αυτά τα λόγια δείχνουν ότι ο συγγραφέας του Βίου ήταν καλά ενημερωμένος σχετικά με τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά την Δ΄ Σταυροφορία, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο δύσκολο να εξηγήσει κανείς τα σφάλματά του σχετικά με τη χειροτονία του Σάββα Νεμάνιτς σε αρχιεπίσκοπο, όπως αναφέραμε παραπάνω⁸⁴.

Τη Θεσσαλονίκη συναντάμε και στον Βίο που έγραψε ο Δομετιανός, σε σχέση με τη διαμονή του Σάββα Νεμάνιτς στο Άγιον Όρος. Μετά τη συνάντηση με τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, ο Σάββας Νεμάνιτς κατευθύνθηκε στο Άγιον Όρος, όπου πέρασε κάποιο χρονικό διάστημα και επισκέφθηκε τις Καρυές και τις μονές Ιβήρων, Βατοπεδίου και Χιλανδαρίου. Αφηγούμενος την επίσκεψη του Σάββα στη μονή Χιλανδαρίου, ο Δομετιανός ανάμεσα στα άλλα γράφει: *Και αφού παρέμεινε τόσο όσο μπορούσε και ευλόγησε όλα τα τέκνα του, τον ηγούμενο και την αδελφότητα, πήγε προς τη Θεσσαλονίκη*⁸⁵. Αναφορά στην επίσκεψη αυτή του Σάββα Νεμάνιτς στην πόλη του Αγίου Δημητρίου, πιθανότατα τον χειμώνα του 1229/30⁸⁶, βρίσκουμε και στους δυο του βιογράφους. Πρόκειται για τις τελευταίες μνείες της Θεσσαλονίκης στα έργα τους. Αφηγούμενος την επίσκεψη του Σάββα, ο Δομετιανός σημειώνει τα εξής: *Και όταν ήλθε στην πόλη της Θεσσαλονίκης, προσκύνησε τον Άγιο Δημήτριο και ασπάστηκε τον τίμιο τάφο του έτσι συναντήθηκε με τον φίλο του αυτοκράτορα κυρ Θεόδωρο*⁸⁷. *Και ο*

⁸³ Teodosije, *Život Svetoga Save* 170-171. Περί της βασιλείας του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254) και του Θεοδώρου Δούκα (1215-1230) βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 346-354.

⁸⁴ Σχετικά με αυτό βλ. σημ. 75.

⁸⁵ Domentijan, *Žitije Svetoga Save* 312.

⁸⁶ D. Obolenski, *Šest portreta* 183.

⁸⁷ Πρόκειται για τον Θεόδωρο Α΄ Δούκα (1215-1230), ο οποίος μετά την ανάκτηση της Θεσσαλονίκης (τέλη του 1224), αναγορεύτηκε αυτοκράτορας (τέλη του 1225 ή μέσα του 1226). Η στέψη έγινε αργότερα στη Θεσσαλονίκη στον ναό της Αγίας Σοφίας, πιθανότατα την ημέρα της Πεντηκοστής του 1227 (βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεόδωρου Δούκα, στο *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου* (Θεσσαλονίκη, 3 Απρ. 1987), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 37-62 [= της ίδιας, *Βυζάντιο 13^{ος} αιώνας*, αρ. III], εδώ 47-57 και ιδιαίτερα 44-45 για τη στέψη). Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι σε αυτή την περίπτωση η λέξη φίλος (στα αρχαία εκκλησιαστικά σλαβονικά: *svamb*), που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, έχει την έννοια της συγγένειας. Όπως είναι γνωστό, ο Θεόδωρος Α΄ Δούκας και ο Σάββας Νεμάνιτς ήταν συγγενείς μέσω του ανιψιού του βασιλιά Στεφάνου Ραδοσλάβου και της Άννας, κόρης του ηγεμόνα της Ηπείρου. Ο γάμος συνήφθη στα τέλη του 1219 ή το αργότερο στις αρχές του 1220. Σχετικά με αυτόν τον γάμο, όπως και για τα συμφέροντα που η σερβική και ηπειρωτική πλευρά θα αποκόμιζαν από τη σύναψή του βλ. αναλυτικότερα S. Kissas, *O vremenu sklapanja braka Stefana Radoslava sa*

αυτοκράτορας οργάνωσε ευγενική γιορτή προς τιμή του σεβασμιωτάτου (sc. του Σάββα Νεμάνιτς), και αυτός παρέμεινε σε απόλυτα καλές σχέσεις με τον αυτοκράτορα. Και ο αυτοκράτορας του έδωσε όσα χρειαζόταν για το ταξίδι, και ευγενικά τον αποχαιρέτησε⁸⁸. Από την άλλη πλευρά, ο Θεοδόσιος που περιγράφει αναλυτικότερα την εν λόγω επίσκεψη του πρώτου Σέρβου αρχιεπισκόπου, αναφέρει και ορισμένες λεπτομέρειες που δεν βρίσκουμε στο έργο του Δομετιανού: Αφού ήλθε στην πόλη που ονομάζεται Θεσσαλονίκη, προσκύνησε την εκκλησία του αγίου μάρτυρα του Χριστού Δημητρίου, και τον άγιο τάφο του, όπου κείνται τα λείψανα του μυροβλύτη, και τα ασπάστηκε με θερμή πίστη και αγάπη. Και τον υποδέχτηκε ο αυτοκράτορας Θεόδωρος που τυφλώθηκε αργότερα από τον τσάρο Ασάν. Τον τίμησε με μεγάλη αγάπη και φιλοξενία και δώρα. Ο αυτοκράτορας και ο μητροπολίτης έλεγαν στον άγιο (sc. Σάββα) πως ο ευσεβής βασιλιάς Ραδοσλάβος⁸⁹ έπρεπε να παραμείνει σε αγάπη και ειρήνη με αυτούς, και έτσι τον άφησαν να επιστρέψει στο σπίτι του⁹⁰. Από το κείμενο του Θεοδοσίου προκύπτει ότι η επίσκεψη αυτή του Σάββα Νεμάνιτς στη Θεσσαλονίκη, όπως και η προηγούμενη στη Νίκαια, μεταξύ άλλων είχε και μια διπλωματικο-πολιτική διάσταση. Στις περίπλοκες διεθνείς συνθήκες της εποχής, η Σερβία έτεινε να διατηρήσει καλές σχέσεις με τις δύο ελληνικές αυτοκρατορίες που διεκδικούσαν τη βυζαντινή κληρονομιά και την ηγεσία στον αγώνα για την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης, και κάτω από αυτό το πρίσμα πρέπει να δούμε τις επισκέψεις του Σάββα Νεμάνιτς στις πρωτεύουσες και τους ηγεμόνες τους. Σε ό,τι αφορά τη διαμονή του Σάββα στη Θεσσαλονίκη, θα έλεγε κανείς —με βάση τον Βίο που έγραψε ο Θεοδόσιος— ότι ένα από τα σημαντικά θέματα της συζήτησης με τον Θεόδωρο Α΄ Δούκα και τον μητροπολίτη της πόλεως⁹¹ ήταν ο εξάδελφός του και γαμπρός από θυγατέρα του

Anom Komninom (Για τον χρόνο σύναψης γάμου του Στεφάνου Ραδοσλάβου με την Άννα Κομνηνή), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 18 (1978) 131-139.

⁸⁸ Domentijan, *Žitije Svetoga Save* 312-314.

⁸⁹ Ο βασιλιάς Ραδοσλάβος βασίλευσε στη Σερβία από το 1228 ως το 1233. Για τη βασιλεία του βλ. *ISN*, τ. I, σ. 308-311.

⁹⁰ Teodosije, *Život Svetoga Save* 173.

⁹¹ Οφείλουμε να διατυπώσουμε επιφυλάξεις για το κατά πόσο ο Σάββας Νεμάνιτς, με την ευκαιρία αυτή, συναντήθηκε με τον μητροπολίτη της Θεσσαλονίκης. Στο συναξάριο της Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης δεν μνημονεύεται κανένα όνομα ανάμεσα σε αυτό του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη, για τον οποίο είναι γνωστό ότι εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 1227, και του μητροπολίτη Ιωσήφ που ανέλαβε την έδρα του στα τέλη του 1234 ή στις αρχές του 1235 (M. Marković, *Prvo putovanje Svetog Save u Palestinu* 898). Σε σχέση με αυτό, ο V. Vasiljevski υποστήριξε ότι διάδοχος του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη υπήρξε κάποιος ιεράρχης ονόματι Νικόλαος, αποδέκτης μιας επιστολής του μητροπολίτη της Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου. Αυτή η άποψη

ηγεμόνα της Ηπείρου, ο βασιλιάς Στέφανος Ραδοσλάβος (1228-1233), ο οποίος είχε διαδεχθεί πρόσφατα τον πατέρα του Στέφανο τον Πρωτόστεπτο στον θρόνο της Σερβίας.

Στην περίφημη αγιολογική συλλογή με τίτλο *Οι Βίοι των Σέρβων βασιλέων και αρχιεπισκόπων*, που έγραψαν ο αρχιεπίσκοπος Δανιήλ Β΄ και οι ανώνυμοι συνεχιστές του⁹², η Θεσσαλονίκη μνημονεύεται ορισμένες φορές. Από χρονολογική άποψη, η πρώτη μνεία της πόλης βρίσκεται στον Βίο του βασιλιά Στεφάνου Ούρος Β΄ Μιλούτιν (1282-1321). Πρόκειται για τη συμφωνία ειρήνης, στην οποία κατέληξαν το 1299 η Σερβία και το Βυζάντιο, καθώς και για τη μεταγενέστερη επίσκεψη του Σέρβου ηγεμόνα στη Θεσσαλονίκη και τη συνάντησή του με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄. Η σερβική προέλαση προς τον βυζαντινό Νότο που είχε ξεκινήσει την εποχή του μεγάλου ζουπάνου Στεφάνου Νεμάνια, επί της βασιλείας του Μιλούτιν έφθασε σε αποφασιστική φάση. Από τότε που οι Σέρβοι είχαν καταλάβει τα Σκόπια το 1282, οι επιθέσεις τους στα βυζαντινά εδάφη συνεχίζονταν αδιάκοπα⁹³. Μετά την ανεπιτυχή αντεπίθεση του βυζαντινού στρατού υπό την αρχηγία του διακεκριμένου στρατηγού Μιχαήλ Γλαβά⁹⁴ (1297), ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328) αποφάσισε να συνάψει συμφωνία ειρήνης με τον Μιλούτιν και του προσέφερε το χέρι της αδελφής του Ευδοκίας, χήρας του αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Ιωάννη Κομνηνού⁹⁵. Ωστόσο, λόγω του ότι η Ευδοκία αρνήθηκε κατηγορηματικά τον γάμο με τον Σέρβο βασιλιά (ο οποίος είχε συνάψει ήδη τρεις γάμους και με την τρίτη του γυναίκα, την Άννα Τέρτερ, ήταν ακόμα σύζυγοι), ο Ανδρόνικος Β΄ αποφάσισε, φοβούμενος τις απειλές του Μιλούτιν, να του προσφέρει το χέρι της κόρης του Σιμωνίδος που ήταν μόλις πέντε ετών. Ύστερα από μακρές και εξαντλητικές διαπραγματεύσεις την άνοιξη του 1299, επιτεύχθηκε η συμφωνία και εορτάστηκε ο τέταρτος γάμος του Μιλούτιν και της μικρής βυζαντινής

αποδείχθηκε λανθασμένη. Η Ελένη Βέη-Σεφερλή απέδειξε ότι πρόκειται για τον ομώνυμο επίσκοπο της Βονδίτης, τον βοηθό επίσκοπο του Ιωάννη Απόκανου και όχι για τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (Ελένη Βέη-Σεφερλή, Νικόλαος, ένας ανύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης του ΙΓ΄ αιώνα [1227-1234], *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974) 280-286). Βλ. και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης 44.

⁹² Για τη ζωή και τη σταδιοδρομία του αρχιεπισκόπου Δανιήλ Β΄ βλ. Sava (Vuković), *Srpski jerarsi* 153-154. Για τη συλλογή των Βίων που συνέταξαν ο Δανιήλ Β΄ και οι συνεχιστές του βλ. D. Bogdanović, *Istorija* 179-182. — N. Radojčić, *O arhiepiskopu Danilu i njegovim nastavljajcima* (Ο πρόλογος της μετάφρασης των *Βίων των Σέρβων βασιλέων και αρχιεπισκόπων*, από τον L. Mirković), Beograd 1935.

⁹³ G. Ostrogorsky, *Geschichte* 388.

⁹⁴ Βλ. *ODB*, τ. II, σ. 852.

⁹⁵ G. Ostrogorsky, *Geschichte* 388-389. — *ISN*, τ. I, σ. 445-446.

πριγκίπισσας. Ο Σέρβος βασιλιάς κράτησε ως προίκα τα εδάφη που είχε κατακτήσει βόρεια της γραμμής Αχρίδα – Πρίλαπος – Στιπ⁹⁶. Κατόπιν, ο Μιλούτιν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, όπου φιλοξενήθηκε από τον πεθερό του⁹⁷. Αφηγούμενος αυτά τα γεγονότα, ο αρχιεπίσκοπος Δανιήλ Β΄ γράφει τα εξής: ... και πάλι όχι μια φορά, αλλά και δυο φορές ήθελε να συναντηθεί με τον οικουμενικό αυτοκράτορα της Νέας Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης, τον κυρ Ανδρόνικο (sc. Ανδρόνικο Β΄), για να λάβει ό,τι επιθυμούσε από αυτόν. Και (sc. ο Μιλούτιν) χωρίς να ακούσει υβριστικά λόγια για τον εαυτό του, εκπλήρωσε την ευχή της καρδιάς του, και όχι μόνο στη δική του πολιτεία ή στη χώρα των Ελλήνων, αλλά και στη δική του (sc. του Ανδρονίκου Β΄) βασιλεύουσα πόλη Θεσσαλονίκη, εκπλήρωσε κάθε θέλησή του⁹⁸. Επ' ευκαιρία, αξίζει να σημειωθεί ότι τη συνάντηση των δυο ηγεμόνων αφηγείται και ο Βυζαντινός ιστοριογράφος Γεώργιος Παχυμέρης⁹⁹.

14^{ος} αιώνας

Η επόμενη μνεία της Θεσσαλονίκης βρίσκεται στο ίδιο έργο και αναφέρεται στην ανέγερση των κληροδοτημάτων του βασιλιά Μιλούτιν, ο οποίος υπήρξε ο μεγαλύτερος κτήτορας ανάμεσα στους Σέρβους ηγεμόνες του Μεσαίωνα¹⁰⁰. Ο συγγραφέας του Βίου του ανάμεσα σε άλλα γράφει: Και στην πόλη της Θεσσαλονίκης, και εκεί ανήγειρε βασιλικά ανάκτορα¹⁰¹, και έχτισε τον ναό του αρχιερέα του Χριστού αγίου Νικολάου¹⁰², και τον ναό του αγίου μάρτυρα του Χριστού

⁹⁶ Αναλυτικότερα για την πορεία των διαπραγματεύσεων και τους όρους της συμφωνίας βλ. *ISN*, τ. I, σ. 445-448.

⁹⁷ *ISN*, τ. I, σ. 447.

⁹⁸ Đ. Daničić (έκδ.), *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisao arhiepiskop Danilo i drugi* (Οι Βίοι των Σέρβων βασιλέων και αρχιεπισκόπων, που έγραψαν ο αρχιεπίσκοπος Δανιήλ Β΄ και άλλοι), Zagreb 1866, σ. 136 (στο εξής: *Životi kraljeva*).

⁹⁹ *Georges Pachymères, Relations historique*, έκδ. A. Failler, τ. IV [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXIV/4], Paris 1999, σ. 313-315. Πρβλ. F. Barišić – B. Ferjančić (έκδ.), *Vizantijski Izvori za Istoriju Naroda Jugoslavije* (Βυζαντινές πηγές για την ιστορία των λαών της Γιουγκοσλαβίας), τ. VI, Beograd 1986, σ. 55-56 (στο εξής: *VINJ*, τ. VI).

¹⁰⁰ J. Deretić, *Kulturna istorija Srba: predavanja* (Η πολιτιστική ιστορία των Σέρβων: μαθήματα), Beograd 2011, σ. 98.

¹⁰¹ Σχετικά με την κατοικία του βασιλιά Μιλούτιν στη Θεσσαλονίκη βλ. S. Kissas, *Srpski srednjovekovni spomenici u Solunu* (Σερβικά μεσαιωνικά μνημεία στη Θεσσαλονίκη), *Zograf* 11 (1980) 29-43, σ. 41-42 (στο εξής: S. Kissas, *Spomenici*).

¹⁰² Ο Σ. Κίσσας πιστεύει ότι πρόκειται για τον ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού και υποθέτει ότι ήταν ο ναός του παλατιού του βασιλιά Μιλούτιν (S. Kissas, *Spomenici* 34-41). Για τον ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού βλ. επίσης R. Janin, *Les églises et les monastères* 400-401 και Άννα Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιολογίας*

Γεωργίου. Η πρώτη χειροτονία¹⁰³ του αγίου κυρίου μας Σάββα (sc. έγινε) σ' αυτόν τον τόπο, που από καιρό, καθώς ήταν έρημος και ερειπωμένος, (sc. ο Μιλούτιν) τον ανανέωσε, τον κόσμησε, και μόνος του τον ανήγειρε από τα θεμέλια και τον έφτιαξε ακόμη μεγαλύτερο, και έχτισε πολλά ωραία παλάτια [...] Χάρισε και πολλά, αμέτρητα χρυσά, για να μην παθαίνει ποτέ από έλλειψη ο τόπος αυτός και να μην έχει καμία ανάγκη μέχρι τώρα, και επίσης χάρισε πολλά χωριά και μετόχια σε αυτόν τον τόπο, και όρισε όλα να μείνουν αδιάσειστα στην ευλογημένη μνήμη του ως σήμερα. Σε όλα τα γύρω βασίλεια και τις χώρες μιλούσαν για τη μεγάλη ευσέβεια αυτού του ευσεβούς ανθρώπου και την ταπεινοφροσύνη του¹⁰⁴. Αν κρίνουμε από τα λόγια αυτά, συμπεραίνουμε ότι η κτητορική δραστηριότητα του βασιλιά Μιλούτιν στη Θεσσαλονίκη ήταν πραγματικά αξιοπρόσεκτη¹⁰⁵.

Η πόλη της Θεσσαλονίκης μνημονεύεται και στον Βίο του αρχιεπισκόπου Δανιήλ Β' και συγκεκριμένα αναφέρεται στην ερήμωση των εδαφών του Βυζαντίου από τους Καταλανούς και την επίθεσή τους εναντίον της Θεσσαλονίκης¹⁰⁶. Όπως είναι γνωστό, οι Καταλανοί, αφού κατέστρεψαν τη Θράκη, πέρασαν την οροσειρά της Ροδόπης και το φθινόπωρο του 1307 εγκαταστάθηκαν στην Κασσάνδρα, από όπου συνέχισαν με αγριότητα να λεηλατούν, ενώ δεν σεβάστηκαν ούτε τα

ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα [Βυζαντινά Μνημεία 6], Θεσσαλονίκη 1986, σ. 39-45 (κλίνει υπέρ της άποψης για συσχετισμό με τον Μιλούτιν).

¹⁰³ Ο Σ. Κίσσας θεωρεί ότι σε αυτή την περίπτωση η λέξη *rykopolozhenie* δεν σημαίνει η χειροτονία, αλλά το κληροδόστημα. Ο ίδιος θεωρεί ότι ο ναός του Αγίου μάρτυρα του Χριστού Γεωργίου αρχικά ήταν κληροδόστημα του Σάββα Νεμάνιτς και ότι πρόκειται για μετόχι της μονής Χιλανδαρίου· βλ. S. Kissas, *Spomenici* 30. Ο ίδιος συγγραφέας πιστεύει ότι ο Μιλούτιν ανακαίνισε τον ναό μεταξύ του Ιανουαρίου του 1316 και Ιουλίου 1317 (S. Kissas, *Danilo II i solunska okolina. Beleške o vizantijsko-srpskim odnositima ročetkom XIV veka* [Δανιήλ Β' και η περιοχή της Θεσσαλονίκης. Σημειώσεις περί των σερβο-βυζαντινών σχέσεων στις αρχές του 14^{ου} αιώνα], στο *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, Beograd 1991 [στο εξής: *Arhiepiskop Danilo II*], σ. 29-41, εδώ 30). Σχετικά με τον ναό βλ. επίσης R. Janin, *Les églises et les monastères* 362-364.

¹⁰⁴ *Životi kraljeva* 136.

¹⁰⁵ Για τα μνημεία του βασιλιά Μιλούτιν στη Θεσσαλονίκη βλ. S. Kissas, *Spomenici* 29-43. — P. Mijović, *O građevinama kralja Milutina u Solunu* (Περί των οικοδομημάτων του βασιλιά Μιλούτιν στη Θεσσαλονίκη), *Starinar* 18 (1967) 233-237. — O. Tafrafi, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919, σ. 309-310.

¹⁰⁶ Για τους Καταλανούς και τις εκστρατείες τους στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 391-395. — T. E. Gregory, *History* 304-305. Για τη σημασία του Βίου ως ιστορικής πηγής για τις εκστρατείες των Καταλανών βλ. Mirjana Živojinović, *Žitije arhiepiskopa Danila II kao izvor za ratovanje Katalanske kompanije* (Ο Βίος του αρχιεπισκόπου Δανιήλ Β' ως πηγή για την εκστρατεία της Καταλανικής εταιρείας), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 19 (1980) 251-273.

αγιορείτικα μοναστήρια¹⁰⁷. Τότε ο Δανιήλ Β΄, ηγούμενος της σερβικής μονής Χιλανδαρίου, διαχειρίστηκε με επιτυχία την άμυνα στις επιθέσεις των Καταλανών¹⁰⁸. Ο βιογράφος του Δανιήλ Β΄, μεταξύ άλλων, μνημονεύει και την επίθεση των Καταλανών στη Θεσσαλονίκη: *Και όταν (sc. οι Καταλανοί) έφθασαν ως τη Χριστούπολη, κινητοποιήθηκαν όλα τα μέρη της ελληνικής αυτοκρατορίας και έχτισαν μεγάλο φράγμα που εκτεινόταν από βουνό σε βουνό, έτσι ώστε (sc. οι Καταλανοί) δεν μπορούσαν να γυρίσουν πίσω*¹⁰⁹. *Και ο τόπος αυτός αποκλήθηκε Καβάλα*¹¹⁰. *Και οι διάβολοι (sc. οι Καταλανοί) όταν είδαν πως δεν μπορούσαν να επιστρέψουν, ξεστράτευσαν εναντίον των γύρω τόπων, όρμησαν στην ένδοξη πόλη της Θεσσαλονίκης και τη Βέροια, και τότε ο Πανάγαθος Θεός τους σκόρπισε τον θάνατο, για να πεθάνουν για την ασέβειά τους*¹¹¹. Αν και πολλές βυζαντινές πόλεις δεν άντεξαν τις επιθέσεις τους, οι Καταλανοί δεν κατάφεραν να καταλάβουν τη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας (όπως κανείς μπορεί να συμπεράνει από το παραπάνω κείμενο), λόγω του ότι η επίθεσή τους αναχαιτίστηκε την άνοιξη του 1308¹¹².

Η Θεσσαλονίκη αναφέρεται κατά την περιγραφή των γεγονότων του γάμου του Σέρβου βασιλιά Στεφάνου Dečanski (1322-1331) με τη βυζαντινή πριγκίπισσα Μαρία Παλαιολογίνα, που βρίσκεται στον Βίο του συγκεκριμένου ηγεμόνα, του οποίου συγγραφέας υπήρξε ο Γρηγόριος Τσαμπλάκων¹¹³. Μετά τον θάνατο της πρώτης συζύγου του Θεόδωρα Σμίλετς, με την οποία μοιραζόταν τις δυσκολίες της επταετούς

¹⁰⁷ G. Ostrogorsky, *Geschichte* 461. Οι πρώτες επιδρομές των Καταλανών στο Άγιον Όρος σημειώθηκαν τον Ιούλιο/Αύγουστο του 1307 βλ. Mirjana Živojinović, Svetogorski dani Danila II (Οι αγιορειτικές μέρες του Δανιήλ Β΄), στο *Arhiepiskop Danilo II*, σ. 76 (στο εξής: M. Živojinović, Svetogorski dani Danila II).

¹⁰⁸ R. Radić, Carigrad 39. Η M. Ζιβογινοβιτς υποθέτει ότι ο Δανιήλ Β΄ έγινε ηγούμενος της μονής Χιλανδαρίου ίσως κατά το β΄ μισό του 1306 ή στις αρχές του 1307 (M. Živojinović, Svetogorski dani Danila II 76).

¹⁰⁹ Ο συγγραφέας αναφέρεται στην ανέγερση τείχους στο φαράγγι της Χριστούπολης.

¹¹⁰ Εάν δεν πρόκειται για μεταγενέστερη παρέμβαση κάποιου αντιγραφέα, ίσως σε αυτό το αγιολογικό κείμενο βρίσκεται η αρχαιότερη μνεία της πόλης με το όνομα Καβάλα. Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο ζήτημα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης.

¹¹¹ *Životi kraljeva* 353-354.

¹¹² Ostrogorsky, *Geschichte* 393.

¹¹³ Για τον Γρηγόριο Τσαμπλάκωνα και τα έργα του βλ. M. Kašanin, *Srpska književnost* 272-284. — D. Bogdanović, *Istorija* 204-208. — R. Marinković, O mestu Grigorija Camblaka u srpskoj književnosti (Περί της θέσης του Γρηγορίου Τσαμπλάκωνα στη σερβική λογοτεχνία), στο *Tärnovska knjižovna škola 1371-1971*, Sofija 1974, σ. 443-457.

εξορίας του στην Κωνσταντινούπολη¹¹⁴, ο Στέφανος Dečanski προσπάθησε αρχικά να λάβει το χέρι της Βίανκα, κόρης του πρίγκιπα Φίλιππου Β΄ του Τάραντα, όταν όμως δεν το κατάφερε, στράφηκε προς τη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια και νυμφεύτηκε τη Μαρία Παλαιολογίνα, κόρη του πανυπερσεβάστου Ιωάννη Παλαιολόγου, ανεψιού του Ανδρονίκου Β΄ και της Ειρήνης, κόρης του Θεόδωρου Μετοχίτη¹¹⁵. Γράφοντας για τον γάμο του Σέρβου βασιλιά, ο πολυμαθής βιογράφος σημειώνει τα εξής: *Επειδή ήταν ωραίο και αυτός (sc. ο Στέφανος Dečanski) να έχει βοηθό στις ευσεβείς πράξεις του, Εκείνος (sc. ο Θεός) που σκέφτεται τα πάντα που είναι χρήσιμα, επέλεξε για τέτοιοι άνδρα άξια (sc. γυναίκα), που προερχόταν από την πόλη της Θεσσαλονίκης και από αυτοκρατορικό γένος, την ευλογημένη Παλαιολογίνα*¹¹⁶. Κατά πάσα πιθανότητα, ο γάμος πραγματοποιήθηκε κατά το τελευταίο τρίμηνο του 1325¹¹⁷, και γεννήθηκαν από αυτόν τουλάχιστον δύο παιδιά¹¹⁸.

¹¹⁴ Μετά την αποτυχία της εξέγερσης εναντίον του πατέρα του βασιλιά Μιλούτιν, η οποία έλαβε χώρα πιθανότατα κατά το α΄ μισό του 1314, ο Στέφανος Dečanski αιχμαλωτίστηκε, τυφλώθηκε και μαζί με τη γυναίκα και τα δύο του παιδιά εξορίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, στην αυλή του Ανδρονίκου Β΄, όπου πέρασε επτά χρόνια. Ωστόσο, αποδείχτηκε ότι η τύφλωση δεν ήταν μόνιμο χαρακτηριστικό, έτσι ώστε ο Στέφανος Dečanski μπόρεσε αργότερα να αναλάβει τον θρόνο μετά τον θάνατο του πατέρα του. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η μοναδική ιστορική πηγή που αναφέρεται σε αυτή την εξέγερση είναι το έργο του αρχιεπισκόπου Δανιήλ Β΄, η περιγραφή του οποίου όμως είναι εξαιρετικά μεροληπτική υπέρ του Μιλούτιν. Για όλα αυτά βλ. αναλυτικότερα ISN, τ. I, σ. 463-465. — *Životi kraljeva* 123-126.

¹¹⁵ Βλ. αναλυτικότερα ISN, τ. I, σ. 501-502. Σχετικά με τη Μαρία Παλαιολογίνα βλ. M. Laskaris, *Vizantijske princeze u srednjovekovnoj Srbiji (Οι Βυζαντινές πριγκίπισσες στη μεσαιωνική Σερβία)*, Beograd 1926, σ. 83-96. — *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 2001 (ψηφιακή έκδοση), αρ. 21391 (στο εξής: PLP). Για τον πανυπερσεβάστο Ιωάννη Παλαιολόγο βλ. PLP, αρ. 21479.

¹¹⁶ J. Šafarik, *Život kralja Stefana Dečanskog (Ο Βίος του βασιλιά Στεφάνου Dečanski)* [Glasnik Društva Srpske Slovesnosti, no. 11], Beograd 1859, σ. 67.

¹¹⁷ S. Pirivatrić, Podatak Nićifora Grigore o hronologiji braka Stefana Dečanskog i Marije Paleolog (Η μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά περί της χρονολογίας του γάμου του Στεφάνου Dečanski και της Μαρίας Παλαιολογίνας), στο *Spomenica Akademika Sime Ćirkovića*, Beograd 2011, σ. 337-345, εδώ 342. Η Μ. Ζιβογινοβιτς πιστεύει ότι ο παραπάνω γάμος ίσως είχε συναφθεί ήδη στα τέλη του καλοκαιριού του 1324 βλ. Mirjana Živojinović, O vremenu sklapanja braka Stefana Uroša III (Dečanskog) sa Marijom Paleolog (Περί του χρόνου της σύναψης του γάμου του Στεφάνου Ούρος Γ΄ [Dečanski] με τη Μαρία Παλαιολογίνα), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 38 (1999-2000) 327-330, σ. 327.

¹¹⁸ Ωστόσο, αυτός ο γάμος δεν έφερε την ειρήνη ούτε στη Σερβία ούτε στο Βυζάντιο. Ο νέος πεθερός του βασιλιά, ο Ιωάννης Παλαιολόγος που ήταν για πολλά χρόνια ο επίτροπος της Θεσσαλονίκης και της γύρω περιοχής, σκόπευε να αποσχιστεί από την αυτοκρατορία και για τον λόγο αυτόν δραπέτευσε μαζί με τη γυναίκα του στα Σκόπια, στην αυλή του Στεφάνου Dečanski. Τελικά, ο Ανδρόνικος Β΄ κατάφερε να τον

Η πόλη του Αγίου Δημητρίου μνημονεύεται και στον Βίο του Στεφάνου Ντούσαν, που αποτελεί και αυτή τμήμα της αγιολογικής συλλογής με τίτλο *Οι Βίοι των Σέρβων βασιλέων και αρχιεπισκόπων*. Συγκεκριμένα, στην περιγραφή των γεγονότων αναφορικά με την εκστρατεία του Στεφάνου Ντούσαν κατά του Βυζαντίου το 1334 και τη συνάντησή του με τον Ανδρόνικο Γ΄ στις όχθες του ποταμού Γαλλικού, μετά την οποία τερματίστηκαν οι εχθροπραξίες ανάμεσα στις δύο χώρες. Όπως είναι γνωστό, στα τέλη του 1333 ο Συργιάννης, που κατά τον εμφύλιο πόλεμο (1321-1328) διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο, πρώτα στο στρατόπεδο του νέου και ύστερα του πρεσβύτερου Ανδρονίκου, ήλθε ξαφνικά στην αυλή του Σέρβου βασιλιά και του προσέφερε τις υπηρεσίες του στον αγώνα κατά του Βυζαντίου. Όταν ο Ανδρόνικος Γ΄ ανέλαβε την εξουσία (1328), ο Συργιάννης ως υποστηρικτής του πρώην αυτοκράτορα περιέπεσε σε δυσμένεια και κατηγορήθηκε για συνωμοσία. Αρχικά κρύφτηκε στον Γαλατά, ενώ αργότερα απέδρασε στη Σερβία μέσω Εύβοιας και Στερεάς Ελλάδας¹¹⁹. Την άνοιξη του επόμενου έτους, αφού προηγουμένως προσείλκυσε πολλούς αρχηγούς πόλεων, ο Συργιάννης μαζί με τον Στέφανο Ντούσαν ξεκίνησαν νικηφόρα προέλαση κατά της Θεσσαλονίκης, κατά την οποία καταλήφθηκαν πολλά σημαντικά φρούρια όπως η Αχρίδα, ο Πρίλαπος, η Στρούμιτσα και η Καστοριά¹²⁰. Αφηγούμενος τα γεγονότα αυτά με τρόπο απλουστευτικό και εξαιρετικά προκατειλημμένο, ο συνεχιστής του αρχιεπισκόπου Δανιήλ Β΄ μεταξύ άλλων γράφει: *Αυτός ο μεγαλοπρεπής και ευσεβής βασιλιάς (sc. ο Στέφανος Ντούσαν) έχοντας συγκεντρώσει όλη τη δύναμη του στρατού της πατρίδας του, εισέβαλε στο εσωτερικό της*

κατευνάσει, αποδίδοντάς του την εξουσία στη Θεσσαλονίκη και τον τίτλο του *καίσαρα*. Ωστόσο, ο Ιωάννης Παλαιολόγος μετά από λίγο πέθανε ξαφνικά στη σερβική αυλή βλ. *ISN*, τ. I, σ. 502. — G. Ostrogorsky, *Geschichte* 467. Κατά τον Νικηφόρο Γρηγορά, ο Στέφανος Ντούσαν που ήταν γιος του Στεφάνου Dečanski από τον πρώτο του γάμο, άρχισε να φοβάται για το μέλλον του (δηλ. για τη διαδοχή του στον θρόνο), όταν η Μαρία Παλαιολογίνα γέννησε παιδιά με τον πατέρα του. Τους φόβους του τροφοδοτούσε ακόμη περισσότερο η δυσαρεστημένη αριστοκρατία, η οποία υποσχόταν να τον υποστηρίξει και τον προέτρπε να επαναστατήσει κατά του πατέρα του. Στο τέλος, ο Στέφανος Ντούσαν κατάφερε να συλλάβει τον Στέφανο Dečanski και να τον φυλακίσει μαζί με τη γυναίκα του Μαρία Παλαιολογίνα και τα παιδιά τους στο φρούριο του Ζβέτσαν, όπου και πέθανε υπό άγνωστες συνθήκες μετά από δύο μήνες (στις 11 Νοεμβρίου του 1331). Βλ. *Nicephori Gregorae Byzantina historia, graece et latine*, έκδ. L. Schopen, τ. I [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae XIX], Bonnæ 1829, σ. 456-457 (στο εξής: Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. I). — *ISN*, τ. I, σ. 508-510.

¹¹⁹ Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. I, σ. 489-490. — *ISN*, τ. I, σ. 513. — G. Ostrogorsky, *Geschichte* 402. — R. Radić, *Vreme Jovana V Paleologa (1332-1391) (Η εποχή του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου [1332-1391])*, Beograd 1993, σ. 94 (στο εξής: R. Radić, *Vreme Jovana V*).

¹²⁰ G. Ostrogorsky, *Geschichte* 402. — R. Radić, *Vreme Jovana V* 94.

ελληνικής αυτοκρατορίας, και κατέλαβε πολλές πόλεις, και αιχμαλώτισε πολλές περιοχές αυτού του κράτους [...] ήθελε να εκδιώξει τον αυτοκράτορα (sc. Ανδρόνικο Γ'), που του ετοίμαζε το κακό, από την αυτοκρατορία του της ελληνικής χώρας, και αφού ήλθε με τις δυνάμεις τους, στάθηκε κάτω από την ένδοξη πόλη της Θεσσαλονίκης, καθώς αυτή η πόλη ήθελε να του παραδοθεί, αλλά όχι έχοντας ως νόμο τη βία (sc. αλλά ειρηνικά). Ο αυτοκράτορας, όταν άκουσε ότι όλες οι χώρες και πόλεις και όλοι οι δυνατοί παραδίδονται στα χέρια του ευσεβούς βασιλιά Στεφάνου, και αντιλήφθηκε ότι βρίσκεται σε μεγάλη λύπη και θλίψη, απέδρασε στην πόλη της Θεσσαλονίκης, και ξεκίνησε τότε να στέλνει απεσταλμένους του με ήρεμους λόγους υποταγής στον ευσεβή βασιλιά¹²¹. Ωστόσο, ο Στέφανος Ντούσαν δεν κατάφερε να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, την οποία υπερασπιζόταν ο βυζαντινός στρατός με επικεφαλής τον ίδιο τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' (1328-1341), ενώ η δολοφονία του συμμάχου του Συργιάννη στις 23 Αυγούστου του 1334, σε σκηνοθετημένη απόδραση που οργάνωσε ο Βυζαντινός ευγενής Σφραντζής Παλαιολόγος¹²², συνέβαλε στην αποτυχία όλης της εκστρατείας¹²³. Αργότερα, οι δύο ηγεμόνες πολύ γρήγορα κατέληξαν σε συμφωνία, ιδίως γιατί από τον Βορρά ο Ούγγρος βασιλιάς Κάρολος Α' (1308-1342) απειλούσε τα σύνορα του σερβικού κράτους¹²⁴. Αφηγούμενος τη συνάντηση μεταξύ του Σέρβου βασιλιά και του Βυζαντινού αυτοκράτορα, ο συγγραφέας σημειώνει ότι έγινε κάτω από την ένδοξη πόλη Θεσσαλονίκη στις 26 Αυγούστου, ημέρα Παρασκευή¹²⁵. Ωστόσο, ο συγγραφέας του Βίου δεν προσδιορίζει με ακρίβεια τον τόπο της συνάντησης. Ο Στέφανος Ντούσαν και ο Ανδρόνικος Γ' δεν συναντήθηκαν κάτω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, αλλά στις όχθες του ποταμού Γαλλικού. Η εν λόγω συμφωνία προέβλεπε να επιστραφούν στον Βυζαντινό αυτοκράτορα όλες οι πόλεις που κατακτήθηκαν την άνοιξη και το καλοκαίρι, ενώ σε αντάλλαγμα αναγνωρίστηκαν οι

¹²¹ *Životi kraljeva* 222-223.

¹²² Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. Ι, σ. 500-501. — *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, graece et latine*, έκδ. L. Schopen, τ. Ι [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae XX], Bonn 1828, σ. 456-457 (στο εξής: Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. Ι). — P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τ. Ι: *Einleitung und Text* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XII], Wein 1975, σ. 350, αρ. 1. Σχετικά με τον Σφραντζή Παλαιολόγο βλ. R. Radić, *Sfrances Paleolog – prosopografska beleška* (Ο Σφραντζής Παλαιολόγος – προσωπογραφική σημείωση), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 29-30 (1991) 193-204. — *VINJ*, τ. VI, σ. 346-347 σημ. 160-161, όπου και λεπτομερής ειδική βιβλιογραφία.

¹²³ Για τον Συργιάννη βλ. *PLP*, αρ. 27167.

¹²⁴ *ISN*, τ. Ι, σ. 514. — K. Jiriček, *Istorija Srba (Ιστορία των Σέρβων)*, τ. Ι, Beograd 1932, σ. 215-217 (στο εξής: K. Jiriček, *Istorija Srba*, τ. Ι).

¹²⁵ *Životi kraljeva* 24.

σερβικές κατακτήσεις των προηγούμενων ετών¹²⁶. Από εκείνη τη στιγμή ως την αρχή του νέου εμφυλίου πολέμου στο Βυζάντιο (1341), οι σχέσεις των δύο κρατών παρέμειναν φιλικές, όπως διαπιστώνεται από τη νέα συνάντηση των ηγεμόνων τους, που πραγματοποιήθηκε δυο χρόνια αργότερα στο Radovište¹²⁷. Επισημαίνουμε ότι ο συγγραφέας του Βίου δεν μνημονεύει καθόλου το όνομα του Συργιάννη και δεν αναφέρει το παραμικρό για τη συμμετοχή του σε αυτά τα γεγονότα¹²⁸. Επίσης, στην αφήγηση που προηγείται της εξιστόρησής του για την εκστρατεία του Στεφάνου Ντούσαν κατά του Βυζαντίου, δεν κάνει λόγο για τα πραγματικά κίνητρα του πολέμου¹²⁹. Με παρόμοιο τρόπο μπορούμε να αποτιμήσουμε και τις πληροφορίες του σχετικά με τη συνάντηση των δύο ηγεμόνων, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν γεμάτη από χαρά: εκδηλώθηκαν εκφράσεις αγάπης, ανταλλάχθηκαν δώρα και έτσι επιλύθηκαν ακόμη και οι εδαφικές διαφορές των δύο κρατών¹³⁰. Πάντως, κατά την αποτίμηση της αξίας που έχει το κείμενο αυτό ως ιστορική πηγή για τα προαναφερθέντα γεγονότα, δεν πρέπει να είμαστε υπερβολικά αυστηροί και, πάνω απ' όλα, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι πρόκειται για αγιολογικό και όχι ιστορικό έργο.

Στον προαναφερθέντα Βίο του τσάρου Στεφάνου Ούρος (1355-1371), βρίσκεται μία ακόμη μνεία της Θεσσαλονίκης. Ο συντάκτης του Βίου ισχυρίζεται ότι μετά τη δολοφονία του τσάρου Στεφάνου Ούρος από τον βασιλιά Vukašin Mrnjavčević (1365-1371)¹³¹, η μητέρα του, μη

¹²⁶ R. Radić, *Vreme Jovana V 94*. — Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. Ι, σ. 501. — Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. Ι, σ. 457. Για αυτήν τη συμφωνία βλ. επίσης VINJ, τ. VI, σ. 221 σημ. 134, σ. 345-346 σημ. 157-158. — G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington, D.C. 1984 (ανατ. Athens 1995), σ. 41-42 (στο εξής: G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*).

¹²⁷ Πρβλ. R. Radić, *Vreme Jovana V 94-95*. — G. Soulis, *The Serbs and Byzantium* 44-45.

¹²⁸ Ο S. Ćirković θεωρεί ότι στη φράση *ήθελε να εκδιώξει τον αυτοκράτορα ... από την αυτοκρατορία του της ελληνικής χώρας* μπορεί κανείς να αναγνωρίσει συμμαχία του Στεφάνου Ντούσαν με τον Συργιάννη (VINJ, τ. VI, σ. 345 σημ. 157).

¹²⁹ Σε σχέση με αυτό βλ. VINJ, τ. VI, σ. 345 σημ. 157.

¹³⁰ Αναλυτικότερα βλ. *Životi kraljeva* 225-226. Για τη συνάντηση των δυο ηγεμόνων γράφουν επίσης ο Νικηφόρος Γρηγοράς και ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Ωστόσο, οι αφηγήσεις τους διαφέρουν. Οι δύο Βυζαντινοί συγγραφείς δεν συμφωνούν για τις περιστάσεις στις οποίες άρχισαν οι διαπραγματεύσεις, καθώς και για το ποιος ανακίνησε την έναρξή τους. Σχετικά με όλα αυτά βλ. αναλυτικότερα VINJ, τ. VI, σ. 345-346 σημ. 157-158.

¹³¹ Το 1365, ο Σέρβος ευγενής Vukašin Mrnjavčević έλαβε το τίτλο του βασιλιά από τον τσάρο Στέφανο Ούρος και έγινε συμβασιλέας του. Βλ. σχετικά ISN, τ. Ι, σ. 587-588. Για τη διάλυση της Σερβικής Αυτοκρατορίας μετά τον απροσδόκητο θάνατο του τσάρου Στεφάνου Ντούσαν (τον Δεκέμβριο του 1355), στο πλαίσιο της οποίας πρέπει να

γνωρίζοντας τι είχε συμβεί, έψαχνε ανεπιτυχώς τον γιο της. Για τον λόγο αυτόν, *έφυγε και έστειλε (sc. τους υπηρέτες της) μέχρι την πόλη της Θεσσαλονίκης και το Άγιον Όρος*¹³². Ωστόσο, ο πατριάρχης Παΐσιος που έγραψε αυτό το έργο δυόμισι αιώνες μετά τον θάνατο του μνημονευθέντος τσάρου, προφανώς ακολουθώντας τον λαϊκό θρύλο περί της δολοφονίας του, παρέχει εσφαλμένες πληροφορίες, δεδομένου ότι, όπως έχει προ πολλού αποδειχθεί, ο Vukašin Mrnjavčević δεν θα μπορούσε με κανέναν τρόπο να φονεύσει τον Στέφανο Ούρος, λόγω του ότι έχασε τη ζωή του δύο μήνες νωρίτερα, στην περίφημη μάχη του Έβρου (26 Σεπτεμβρίου του 1371). Όπως είναι γνωστό, η νίκη των Οθωμανών σ' αυτήν τη μάχη άνοιξε τον δρόμο για την εισβολή τους στη Βαλκανική χερσόνησο¹³³.

Στον επίσης προαναφερθέντα Βίο του Στεφάνου Λαζάρεβιτς συναντούμε μερικές ακόμη μνείες της Θεσσαλονίκης, που αναφέρονται στα τέλη του 14^{ου} και το α' μισό του 15^{ου} αιώνα. Γράφοντας για την πτώση της Θεσσαλονίκης στους Οθωμανούς, ο Κωνσταντίνος Φιλόσοφος σημειώνει τα εξής: *Και αυτός ο αυτοκράτορας ο αποκαλούμενος Κεραυνός (sc. ο Βαγιαζήτ) κατέλαβε και τη Θεσσαλονίκη, στην οποία κυβερνούσε μέχρι τον θάνατό του, και έχτισε τον πύργο εκεί πάνω από την πόλη ...*¹³⁴. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ότι ο πολυμαθής συγγραφέας στην περίπτωση αυτή κάνει λάθος, διότι, όπως είναι γνωστό, οι Οθωμανοί κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1387, επί της βασιλείας του πατέρα του Βαγιαζήτ, του σουλτάνου Μουράτ Α' (1362-1389)¹³⁵, και την κατείχαν έως το 1403. Εντούτοις, όπως φαίνεται, ο Κωνσταντίνος Φιλόσοφος εδώ δεν αναφέρεται στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1387, ύστερα από την οποία η πόλη κράτησε, ως έναν βαθμό, την αυτονομία της προς την κεντρική οθωμανική εξουσία, αλλά την είσοδο του Βαγιαζήτ σ' αυτήν το 1394, με την οποία ολοκληρώθηκε ουσιαστικά η κατάκτηση της πόλης και η ενσωμάτωσή της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία¹³⁶.

παρατηρήσει κανείς και την παραχώρηση του τίτλου του βασιλιά βλ. R. Mihaljević, *Kraj srpskog carstva (Το τέλος της σερβικής αυτοκρατορίας)*, Beograd 2001.

¹³² T. Jovanović, *Književno delo Pajseja* 298.

¹³³ K. Jiriček, *Istorija Srba*, τ. I, σ. 251-253.

¹³⁴ V. Jagić, *Konstantin Filozof* 271.

¹³⁵ C. Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul 1990, σ. 34 (στο εξής: C. Imber, *The Ottoman Empire*). — G. Ostrogorsky, *Geschichte* 433. — R. Radić, *Vreme Jovana V* 429-431.

¹³⁶ Πολύμνια Κατσώνη, Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης (1387-1391/1394), *Βυζαντινά* 21 (2000) 153-168, σ. 167-168.

15^{ος} αιώνας

Η επόμενη μαρτυρία για τη Θεσσαλονίκη σχετίζεται με την επιστροφή της πόλης στη βυζαντινή εξουσία, έπειτα από την ήττα των Οθωμανών στη μάχη της Άγκυρας (28 Ιουλίου 1402) και την αιχμαλωσία του σουλτάνου Βαγιαζήτ, που παρέτειναν τη ζωή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για μισό αιώνα ακόμη¹³⁷. Ο συντάκτης του Βίου γράφει σχετικά: ... και ήλθε από τα δυτικά μέρη ο Έλληνας αυτοκράτορας Μανουήλ στην Καλλίπολη. Μετά τη μάχη της Άγκυρας ήλθε εκεί από την Ανατολή και ο μεγαλύτερος γιος του Βαγιαζήτ του Κεραυνού. Και εκεί, (sc. ο Μανουήλ Β΄) από τη θάλασσα, και (sc. ο Σουλεϊμάν) από την ξηρά συνήψαν διαρκή φιλία, σαν πατέρας και γιος. Τότε και η Θεσσαλονίκη επιστρέφει στα ελληνικά χέρια¹³⁸. Η εν λόγω μνεία πράγματι αναφέρεται στη συνάντηση μεταξύ του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1425) και του γιου του Βαγιαζήτ Σουλεϊμάν, που έγινε το 1403, μετά την οποία ο τελευταίος δέχτηκε να παραδώσει πλήρως στην αυτοκρατορία τη Θεσσαλονίκη. Με την ειρήνη που συνήφθη στην Καλλίπολη τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους ανάμεσα στον Σουλεϊμάν, τη Βενετία, τη Γένοβα (με το νησί της Χίου), τον δούκα της Νάξου, τον δεσπότη Στέφανο Λαζάρεβιτς και τον Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο, ο γιος του Βαγιαζήτ δεσμεύτηκε ότι, μεταξύ άλλων, θα επιστρέψει τη Θεσσαλονίκη στο Βυζάντιο, αλλά με τη ρήτρα να εκτελεστεί η παράδοση της ακρόπολης αποκλειστικά μετά την επιστροφή του Μανουήλ Β΄ στην πρωτεύουσα¹³⁹. Όπως είναι γνωστό, ο Μανουήλ Β΄ βρισκόταν στη Δύση προσπαθώντας μάταια να λάβει βοήθεια από τους ηγεμόνες των δυτικών κρατών¹⁴⁰.

Νέα μνεία της πόλης του Αγίου Δημητρίου βρίσκουμε στον Βίο του Στεφάνου Λαζάρεβιτς και αφορά στο πώς ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος παρέδωσε τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης στον Ιωάννη Ζ΄, γιο του αδελφού του Ανδρονίκου Δ΄. Ο Κωνσταντίνος Φιλόσοφος σημειώνει απλώς: Ήλθε, λοιπόν, ο Έλληνας αυτοκράτορας

¹³⁷ G. Ostrogorsky, *Geschichte* 442.

¹³⁸ V. Jagić, *Konstantin Filozof* 279.

¹³⁹ I. Đurić, *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa 1392-1448 (To λυκόφως του Βυζαντίου. Η εποχή του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου 1392-1448)*, Beograd 1984, σ. 126-127 (στο εξής: I. Đurić, *Sumrak Vizantije*). — C. Imber, *The Ottoman Empire* 57-59. — J. W. Barker, *Late Byzantine Thessaloniki: a second city's challenges and responses*, *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003) 5-33, σ. 24. — G. Ostrogorsky, *Geschichte* 442. Για τις λεπτομέρειες της συμφωνίας αυτής βλ. : G. T. Dennis, *The Byzantine-Turkish Treaty of 1403*, *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967) 72-88.

¹⁴⁰ G. Ostrogorsky, *Geschichte* 440-441. Για το ταξίδι του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ στη Δύση βλ. J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, NJ 1969, σ. 165-199.

στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης υποτάχθηκε σ' αυτόν ως πατέρα του και κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη. Και τότε αυτός (sc. Μανουήλ Β΄) του παρέδωσε τη διοίκηση (sc. της Θεσσαλονίκης)¹⁴¹. Πριν αναχωρήσει για τη Δύση τον Δεκέμβριο του 1399, ο Μανουήλ Β΄, κατόπιν συμβουλής του στρατάρχη Jean Boucicaut, συμφιλιώθηκε με τον Ιωάννη Ζ΄, αφήνοντας σ' αυτόν τη διοίκηση της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια της απουσίας του, και του υποσχέθηκε επίσης τη Θεσσαλονίκη, που την εποχή εκείνη βρισκόταν στα χέρια των Οθωμανών. Επιπλέον, ο Μανουήλ Β΄ τον υιοθέτησε¹⁴². Ωστόσο, μετά την επιστροφή του στην πρωτεύουσα τον Ιούνιο του 1403 αφαίρεσε από τον ανιψιό του τα δικαιώματα για τη Θεσσαλονίκη (που πρόσφατα εκ νέου βρέθηκε στα χέρια των Βυζαντινών), τον εξόρισε στη Λήμνο και ανακηρύχθηκε μονοκράτορας, δήθεν θυμωμένος για την προδοτική συμπεριφορά του και την προσφορά του προς τον σουλτάνο Βαγιαζήτ να του παραδώσει την Κωνσταντινούπολη με αντάλλαγμα μια λογική αμοιβή¹⁴³. Όμως, ο Ιωάννης Ζ΄ δεν ήθελε με κανέναν τρόπο να το δεχτεί και με τη βοήθεια του πεθερού του Φραντσέσκο Β΄ Γκαττιλούτσι και των Γενουατών αποπειράθηκε να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη με τη βία. Παρόλο που αυτή η απόπειρα απέτυχε, ο Μανουήλ Β΄ κατά τα τέλη του φθινοπώρου του ίδιου έτους δέχτηκε να προβεί σε συμφωνία με τον ανιψιό του, με τους όρους που είχαν οριστεί πριν από την αναχώρησή του για τη Δύση, και του παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη, στην οποία ο Ιωάννης Ζ΄ κυβέρνησε μέχρι τον θάνατό του τον Σεπτέμβριο του 1408¹⁴⁴.

Ακολουθούν μερικές ακόμη αναφορές στη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των ενδο-οθωμανικών αναταραχών στα χρόνια μετά τη μάχη της Άγκυρας¹⁴⁵. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους αγώνες μεταξύ του Μουσά Τσελεμπή και του ανιψιού του Ορχάν, στις οποίες είχε εμπλακεί και ο Στέφανος Λαζάρεβιτς. Κατά τη θυελλώδη αυτή εποχή, ο δεσπότης Στέφανος Λαζάρεβιτς αρχικά υποστήριζε τον Μουσά Τσελεμπή ως εχθρό του Σουλεϊμάν, ο οποίος έκανε επιδρομές στα εδάφη του Δεσποτάτου της Σερβίας και παρείχε υποστήριξη στους εσωτερικούς αντιπάλους του¹⁴⁶. Ωστόσο, μόλις νίκησε και εκτέλεσε τον Σουλεϊμάν,

¹⁴¹ V. Jagić, *Konstantin Filozof* 279.

¹⁴² I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 91-94.

¹⁴³ I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 131-132.

¹⁴⁴ Βλ. I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 131-133. — Sanja Mešanović, *Jovan VII Paleolog (Ο Ιωάννης Ζ΄ Παλαιολόγος)*, Beograd 1996, σ. 108-111, 145-146.

¹⁴⁵ Για τη σύγκρουση ανάμεσα στους γιους του Βαγιαζήτ μετά τη μάχη της Άγκυρας βλ. C. Imber, *The Ottoman Empire* 55-73. — H. Inaldžik, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300-1600 (Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κλασική εποχή 1300-1600)*, Beograd 1974, σ. 26-28.

¹⁴⁶ *ISN*, τ. II, σ. 79-84.

ο Μουσά Τσελεμπί έδειξε το αληθινό του πρόσωπο και με τις κινήσεις του κατέστησε σαφές ότι η οθωμανική πολιτική έναντι του Δεσποτάτου της Σερβίας δεν θα αλλάξει. Η προσπάθεια του δεσπότη Στεφάνου Λαζάρεβιτς να διαπραγματευθεί με τον Μουσά Τσελεμπί και να του υπενθυμίσει ότι ανέλαβε την εξουσία χάρη και στη δική του βοήθεια έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, έτσι ώστε, μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, ξέσπασε ανοιχτή σύγκρουση μεταξύ τους¹⁴⁷. Το φθινόπωρο του 1411, κατά τη διάρκεια των μαχών γύρω από τη Σηλυβρία, την οποία ο Μουσά Τσελεμπί προσπάθησε να καταλάβει λόγω του ότι ο γιος του Σουλεϊμάν Ορχάν βρισκόταν εκεί¹⁴⁸, ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς, ο οποίος ακόμη υπηρετούσε στον στρατό του Μουσά Τσελεμπί, προσπάθησε να συμφιλιωθεί με τον θείο του, τον δεσπότη Στέφανο Λαζάρεβιτς, δια μέσου της μητέρας του, της Μάρα Μπράνκοβιτς, και τελικά τα κατάφερε. Κάποια στιγμή, όταν έμαθε ότι ο Μουσά Τσελεμπί σκόπευε να τον δηλητηριάσει, δραπέτευσε με μια μονάδα πολεμιστών του, πρώτα στη Σηλυβρία και μετά στη Θεσσαλονίκη¹⁴⁹. Σε σχέση με την άφιξή του στην πόλη του Αγίου Δημητρίου, ο Κωνσταντίνος Φιλόσοφος μεταξύ άλλων γράφει: *Ο Στέφανος (sc. Λαζάρεβιτς), ο φύλακας της ευσέβειας, έχοντας μάθει ότι ο ανιψιός του (sc. ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς) ήλθε από τη Σηλυβρία στη Θεσσαλονίκη, έστειλε όλον τον στρατό του*¹⁵⁰. Όμως, ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς εγκατέλειψε την πόλη μαζί με τους άνδρες του, πριν καταφθάσουν τα στρατεύματα του δεσπότη, σύντομα όμως αναγκάστηκε να γυρίσει πίσω στη Θεσσαλονίκη, καθώς οι στρατιώτες του Μουσά Τσελεμπί ήλεγχαν τους δρόμους. Ως εκ τούτου, ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς διέταξε τους ευγενείς του να πηγαίνουν χωριστά από αυτόν, για να προσελκύσουν την προσοχή του εχθρού, ενώ ο ίδιος μαζί με πέντε πιο στενούς συνοδούς του προχώρησε από εναλλακτικούς δρόμους προς τη Θεσσαλονίκη. Τέλος, οι ευγενείς έφτασαν στη Θεσσαλονίκη, όπως συνέβη και με τον Γεώργιο Μπράνκοβιτς¹⁵¹, ο οποίος έμελλε να μείνει αρκετό καιρό ακόμη σ' αυτή την πόλη. Η επόμενη μνεία της Θεσσαλονίκης γίνεται με αφορμή τις συγκρούσεις μεταξύ του Μουσά Τσελεμπί και του Ορχάν το 1412.

¹⁴⁷ ISN, τ. II, σ. 86. — C. Imber, *The Ottoman Empire* 69.

¹⁴⁸ Όπως είναι γνωστό, ο Ορχάν είχε δραπετεύσει στην Κωνσταντινούπολη, από όπου ο Μανουήλ Β΄ τον έστειλε στη Σηλυβρία, για να παρατείνει τον εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στους Οθωμανούς (C. Imber, *The Ottoman Empire* 69).

¹⁴⁹ ISN, τ. II, σ. 86.

¹⁵⁰ V. Jagić, *Konstantin Filozof* 303. Ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς έφτασε στη Θεσσαλονίκη μετά τις 7 Μαρτίου του 1412· βλ. M. Nikolić, *Vizantijski pisci o Srbiji (1402-1439) (Οι Βυζαντινοί συγγραφείς περί της Σερβίας [1402-1439])*, Beograd 2010, σ. 70 (στο εξής: M. Nikolić, *Vizantijski pisci o Srbiji*).

¹⁵¹ V. Jagić, *Konstantin Filozof* 303.

Γράφοντας για αυτές, ο βιογράφος του δεσπότη μνημονεύει τη Θεσσαλονίκη δύο φορές και σημειώνει τα εξής: *Ο Μουσά Τσελεμπή υποχώρησε και εισέβαλε στη χώρα των Αλβανών, όπου άκουσε, αφού πέρασε κάποιες περιοχές της, ότι ο Ορχάν, ο γιος του αυτοκράτορα Σουλειμάν, έφτασε δια θαλάσσης στη Θεσσαλονίκη, και από τη Θεσσαλονίκη (sc. εισέβαλε) στις χώρες του*¹⁵². Δυστυχώς, ο Κωνσταντίνος Φιλόσοφος δεν δίνει στοιχεία για τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες ο Ορχάν εμφανίστηκε στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας κατόπιν αιτήματος του δεσπότη Στεφάνου Λαζάρεβιτς απελευθέρωσε τον προαναφερόμενο Οθωμανό διεκδικητή, προκειμένου να αποτρέψει τον Μουσά Τσελεμπή από τον πόλεμο με τη Σερβία¹⁵³. Εάν πραγματικά συνέβη έτσι, τότε αυτό το τέχνασμα είχε μόνο μερική επιτυχία (αφού αναβλήθηκε η επίθεση του Μουσά εναντίον της Σερβίας, έβαλε όμως σε κίνδυνο τη Θεσσαλονίκη)¹⁵⁴, όπως δείχνουν τα εξής λόγια του συντάκτη του Βίου: *Παρόμοια με τον Φωκά*¹⁵⁵, *τον παλιό εκείνο πολεμιστή, εκστράτευσε ξανά κατά της Θεσσαλονίκης, και γκρέμισε την πόλη με το όνομα Χορτιάτης*¹⁵⁶. *Όμως στην ίδια τη Θεσσαλονίκη δεν κατάφερε τίποτε. Ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς διέμενε ακόμα στη Θεσσαλονίκη ...*¹⁵⁷. Μετά την αποτυχία του κάτω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, ο Μουσά Τσελεμπή έμαθε ότι ο πολέμιός του, ο αδελφός του Μωάμεθ που κυβερνούσε στις μικρασιατικές περιοχές του οθωμανικού κράτους, είχε πρόθεση να διαβεί στα Βαλκάνια. Έτσι, πήρε τον δρόμο προς την Αδριανούπολη

¹⁵² V. Jagić, *Konstantin Filozof* 306.

¹⁵³ C. Imber, *The Ottoman Empire* 71.

¹⁵⁴ Για την επίθεση του Μουσά στο Δεσποτάτο της Σερβίας το 1413 βλ. *ISN*, τ. II, σ. 88-89. — S. Mišić, *Pohod sultana Muse na Despotovinu 1413. g. i istočna srpsko-turska granica* (Η εκστρατεία του σουλτάνου Μουσά το 1413 κατά του Δεσποτάτου και τα ανατολικά σερβο-τουρκικά σύνορα), *Istorijski glasnik* 1-2 (1987) 75-88.

¹⁵⁵ Πρέπει εδώ να τονιστεί ότι ο Κωνσταντίνος Φιλόσοφος δεν συγκρίνει τον Μουσά με τον σφετεριστή και τύρανο Φωκά (602-610), αλλά με τον μεγάλο Βυζαντινό στρατηγό και αυτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκά (963-969). Για τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά και τη βασιλεία του βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 228-235. — W. Treadgold, *A History of the Byzantine State* 499-505.

¹⁵⁶ Πρόκειται για μια οχυρωμένη μονή στη χερσόνησο της Κασσάνδρας (C. Imber, *The Ottoman Empire* 72).

¹⁵⁷ V. Jagić, *Konstantin Filozof* 306. Αφού ξεκίνησε από την Αλβανία, ο Μουσά πιθανώς πρώτα κινήθηκε προς τα Ιωάννινα, όπου συνήψε συμμαχία με τον δεσπότη Carlo Tocco και νυμφεύθηκε μια από τις νόθες κόρες του. Μετά κατευθύνθηκε προς τη Θεσσαλονίκη και καθ' οδόν αιχμαλώτισε τον Ορχάν και σκότωσε πολλούς από τη συνοδεία του (C. Imber, *The Ottoman Empire* 71-72). Σχετικά με τον δεσπότη Carlo Tocco βλ. *PLP*, αρ. 29004. Για την οικογένεια Tocco γενικά βλ. Nada Zečević, *The Tocco of The Greek Realm. Nobility, Power and Migration in Latin Greece (14th - 15th centuries)*, Belgrade 2014.

δια μέσου των βουνών της Ροδόπης, ενώ ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς, εκ-
μεταλλευόμενος την αναχώρησή του, εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη και
έφυγε για τη Σερβία, όπου και έφτασε τον Οκτώβριο του 1412¹⁵⁸.

Για τελευταία φορά σε αυτό το έργο, ο συγγραφέας του Βίου του
Στεφάνου Λαζάρεβιτς αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη κατά τα ταραχώ-
δη γεγονότα μετά τον θάνατο του σουλτάνου Μωάμεθ Α΄ (1421). Από
χρονολογική άποψη, πρόκειται για την τελευταία μνεία της πόλης στα
σερβικά μεσαιωνικά αγιολογικά κείμενα. Αφηγούμενος με κάπως
απλουστευτικό τρόπο τον πόλεμο μεταξύ του Μουράτ Β΄ και του θείου
του Μουσταφά, ο Κωνσταντίνος Φιλόσοφος πρώτα κάνει μια μικρή
παρέκβαση σχετικά με την εξέγερση του τελευταίου εναντίον του
αδελφού του Μωάμεθ Α΄ πέντε χρόνια πριν (το φθινόπωρο του
1416)¹⁵⁹. Όπως είναι γνωστό, μετά την αποτυχία της εξέγερσης αυτής, ο
Μωάμεθ Α΄ πέτυχε συμφωνία με τους Βυζαντινούς¹⁶⁰, σύμφωνα με την
οποία ο ανυπότακτος αδελφός του έπρεπε να παραμείνει υπό κράτη-
ση. Για τον συγκεκριμένο σκοπό ο σουλτάνος τάχα ήταν έτοιμος να
καταβάλλει 300.000 άσπρα ετησίως¹⁶¹. Σχετικά με όλα αυτά, ο Κων-
σταντίνος Φιλόσοφος γράφει τα εξής: *Όταν πέθανε ο σουλτάνος στην*
Αδριανούπολη, όπως είπαμε, και καθώς όλοι οι άρχοντες και οι οικ-
κείοι του τον μετέφεραν στην Προύσα, εμφανίστηκε ένας ονόματι
Μουσταφά, που ισχυριζόταν ότι είναι ο Μουσταφά, ο γιος του Κε-
ρανού (του Βαγιαζήτ)¹⁶², ο οποίος νωρίτερα είχε αποδράσει από τη
Βλαχία στη Θεσσαλονίκη. Ο σουλτάνος τον καταδίωξε ως τη Θεσσα-
λονίκη και έστειλε απεσταλμένο στον αυτοκράτορα Μανουήλ, όμως
αυτός δεν ήθελε να τον παραδώσει. Αυτός τότε παρέμεινε σε ελληνικά
χέρια. Οι Βυζαντινοί τον έστειλαν να κυβερνήσει τα δυτικά μέρη,
όπου αυτός (sc. με) πονηρία (sc. ασκούσε την εξουσία)¹⁶³. Δηλαδή, με-

¹⁵⁸ M. Purković, *Knez i despot Stefan Lazarević (Ο πρίγκιπας και ο δεσπότης Στέφανος Λαζάρεβιτς)*, Beograd 1978, σ. 100. — M. Nikolić, *Vizantijski pisci o Srbiji* 72. — ISN, τ. II, σ. 87.

¹⁵⁹ Σχετικά με αυτήν τη σύγκρουση βλ. αναλυτικότερα I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 195-197. — C. Imber, *The Ottoman Empire* 85-86.

¹⁶⁰ Κατά πάσα πιθανότητα, για την απέλαση του Μουσταφά διαπραγματευόταν ο Ιωάννης Η΄. Ο ιστορικός Δούκας, που ήταν πολύ καλά πληροφορημένος για τα *τουρκικά ζητήματα*, γράφει ότι εν ονόματι του Μανουήλ Β΄ διαπραγματευόταν ο Δημήτριος Λάσκαρης Λεοντάρης. Πάντως, οι περισσότερες πηγές μαρτυρούν ότι ο κύριος ρόλος στις διαπραγματεύσεις ανήκε στον Ιωάννη Η΄, με αποτέλεσμα να φαίνεται ότι ο Δούκας, τη φορά αυτή, σφάλει. Βλ. σχετικά I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 196-197.

¹⁶¹ I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 233.

¹⁶² Σε αυτό το σημείο ο συγγραφέας κάνει λάθος, πιθανώς ακολουθώντας την προπαγάνδα του Μουράτ Β΄. Όπως είναι γνωστό, ο Μουσταφά όντως ήταν γιος του σουλτάνου Βαγιαζήτ.

¹⁶³ V. Jagić, *Konstantin Filozof* 314-315.

τά τον θάνατο του Μωάμεθ Α΄ (1421), η βυζαντινή αυλή διχάστηκε σχετικά με το τι έπρεπε να γίνει με τον κρατούμενο διεκδικητή. Κατά την άποψη του Μανουήλ Β΄, οι Βυζαντινοί έπρεπε να υποστηρίξουν τον Μουράτ Β΄ και να ανανεώσουν με αυτόν τις προηγούμενες συμφωνίες και τους όρκους. Όμως, κατά τη γνώμη του Ιωάννη Η΄ και των ανδρών του, οι Βυζαντινοί έπρεπε να απελευθερώσουν τον κρατούμενο Μουσταφά και να τον βοηθήσουν να αναλάβει την εξουσία στη Ρούμελη, με αντάλλαγμα ορισμένες εδαφικές παραχωρήσεις¹⁶⁴. Στο τέλος επικράτησε η δεύτερη άποψη, που πολύ σύντομα αποδείχτηκε κακή επιλογή για το Βυζάντιο, δεδομένου ότι ο Μουράτ Β΄ συνέλαβε τον Μουσταφά και τον απαγχόνισε ως απλό εγκληματία στην Αδριανούπολη, στις αρχές του 1422¹⁶⁵. Λόγω της υποστήριξης προς τον αντίπαλό του, ο Ιωάννης Η΄ και το Βυζάντιο απέκτησαν έναν νέο εχθρό, τον Μουράτ Β΄¹⁶⁶.

Συμπεράσματα

Πρώτα απ΄ όλα, παρατηρούμε ότι οι αναφορές στην πόλη της Θεσσαλονίκης, που καλύπτουν το διάστημα από το 324 έως 1421, δεν είναι ισομερώς κατανομημένες χρονολογικά, δεδομένου ότι έπειτα από δυο μνείες που αφορούν στον 4^ο αιώνα, ακολουθεί ένα τεράστιο κενό που εκτείνεται έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα και τη βασιλεία του Στεφάνου Νεμάνια.

Οι μεσαιωνικοί Σέρβοι συντάκτες βίων αγίων μνημονεύουν τη Θεσσαλονίκη όταν αναφέρονται σε σημαντικά γεγονότα της σερβικής, βυζαντινής και γενικά βαλκανικής ιστορίας. Έτσι, η πόλη μνημονεύεται, μεταξύ άλλων, κατά την περιγραφή των γεγονότων σχετικά με την πολιορκία της από τον Καλογιάννη (1207), τη σύναψη ειρήνης ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Σερβία (1299) και την επίσκεψη του βασιλιά Μιλούτιν, την καταλανική επίθεση, τις κατακτήσεις του Στεφάνου Ντούσαν, τον θάνατο του γιου του τσάρου Ούρος, την πρώτη τουρκική κατάκτηση (1387) και την επιστροφή της κάτω από το σκήπτρο του Βυζαντινού αυτοκράτορα (1403), καθώς και τις εσωτερικές ταραχές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Θεσσαλονίκη μνημονεύεται συχνά

¹⁶⁴ I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 233. Για την έννοια του όρου Ρούμελη βλ. *ODB*, τ. III, σ. 1818. — J. H. Rosser, *Historical Dictionary of Byzantium*, London 2001, σ. 347.

¹⁶⁵ I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 233-235. Για τα γεγονότα βλ. επίσης C. Imber, *The Ottoman Empire* 91-94.

¹⁶⁶ Πρβλ. I. Đurić, *Sumrak Vizantije* 234.

στο πλαίσιο της αφήγησης των πράξεων του πρώτου Σέρβου αρχιεπισκόπου και διαφωτιστή Σάββα Νεμάνιτς, ενώ η δική του κτητορική δραστηριότητα, όπως και του πατέρα του και ειδικά του βασιλιά Μιλούτιν, δεν θα μπορούσαν να παραμείνουν αμνημόνευτες στα έργα των Σέρβων βιογράφων.

Σε σχέση με την πόλη του Αγίου Δημητρίου, οι συγγραφείς των σερβικών αγιολογικών κειμένων μνημονεύουν τα ονόματα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων Μεγάλου Κωνσταντίνου, Θεοδοσίου Α΄, Νικηφόρου Β΄ Φωκά, Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, Ανδρονίκου Β΄, Ανδρονίκου Γ΄, Μανουήλ Β΄, Ιωάννη Ζ΄, καθώς και του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου. Μεταξύ των άλλων ηγεμόνων που συνδέθηκαν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με γεγονότα σχετικά με τη Θεσσαλονίκη, εκτός από τους πρωταγωνιστές των Βίων, μνημονεύονται ακόμη ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Λικίνιος, ο Σέρβος μεγάλος ζουπάνος και μετέπειτα βασιλιάς Στέφανος ο Πρωτόστεπτος, ο διάδοχός του Ραδοσλάβος, ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης, ο δεσπότης της Ηπείρου και κατόπιν αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Δούκας, οι Βούλγαροι τσάροι Καλογιάννης, Βορίλας, Ιβάν Ασάν Β΄, καθώς και ο σουλτάνος Βαγιαζήτ με τους γιους του Μουσά, Σουλεϊμάν, Μουσταφά και τον εγγονό του Ορχάν.

Επίσης, συναντάμε και τα ονόματα του Σέρβου ευγενή Γεωργίου Μπράνκοβιτς, του Βουλγάρου βογιάρου Στρεζ, της Μαρίας Παλαιολογίνας (δεύτερης συζύγου του βασιλιά Στεφάνου Dečanski), όπως και της Ελένης, αυτοκράτειρας της Σερβίας και μητέρας του τσάρου Στεφάνου Ούρος. Επιπλέον, μνημονεύεται και το όνομα του Αγίου Αμβροσίου των Μεδιολάνων, καθώς και του φημισμένου μητροπολίτη της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη.

Μιλώντας για τη Θεσσαλονίκη, οι μεσαιωνικοί Σέρβοι συγγραφείς Βίων μνημονεύουν επίσης κάποια από τα ιερά καθιδρύματά της. Όπως είναι αναμενόμενο, συχνότερα γίνεται λόγος για τον ναό του Αγίου μεγαλομάρτυρα Δημητρίου, μνημονεύονται όμως και οι ναοί του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Νικολάου του Ορφανού, της Αγίας Σοφίας, καθώς και η μονή Φιλοκάλου. Από αυτά ιδιαίτερη σημασία για τη σερβική ιστορία έχει η μονή Φιλοκάλου, δεδομένου ότι ο Σάββας Νεμάνιτς συνέγραψε εκεί το *Krčmija* (*Νομοκάνονα*), όπως και ο ναός της Αγίας Σοφίας όπου χειροτονήθηκε αρχιμανδρίτης.

Όσον αφορά, τέλος, τον τρόπο με τον οποίο μνημονεύεται η δεύτερη πόλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στα σερβικά μεσαιωνικά αγιολογικά κείμενα, μπορούμε να πούμε ότι συχνότατα αναφέρεται

απλά ως «Θεσσαλονίκη», χωρίς κανένα συνοδευτικό επίθετο. Επιπλέον, συναντάμε και άλλους προσδιορισμούς, όπως «η ένδοξη πόλη Θεσσαλονίκη», «μεγάλη πόλη Θεσσαλονίκη», «η βασιλεύουσα πόλη Θεσσαλονίκη», «η δια της ορθοδοξίας θεοπροστάτευτη μεγάλη πόλη Θεσσαλονίκη», «η πόλη της Θεσσαλονίκης» και «η πατρίδα του Αγίου μεγαλομάρτυρα και στρατηλάτη Δημητρίου».

Dušan Simić

Thessaloniki in the Serbian medieval hagiographies

In this paper we have studied how, in what manner and in what context Thessaloniki is mentioned in the Serbian medieval hagiographies. By analysis of the events regarding to which this city is mentioned, we have established that they cover the period from 324 to 1421, which is unevenly represented, since we have a chronological gap that extends from the 4th until the 12th century. The Serbian hagiographers refer to Thessaloniki when they write about important events related to the Serbian, Byzantine and generally Balkan history. Moreover, Thessaloniki is mentioned in the context of the building activities of Stephen Nemanja, Sava Nemanjić and King Stephen Milutin, and on that occasion, the Serbian hagiographers also refer to several churches and monasteries in the city. Writing about Thessaloniki, the authors of the *Vitae* of Serbian saints mention the names of several Byzantine, Serbian, Bulgarian and Ottoman rulers, noblemen, as well as church hierarchs. When it comes to the manner in which this city is mentioned in the texts of Serbian hagiographies, we have established that most often it is simply referred as “Thessaloniki”, without any additional adjective, while in some cases other names appear, such as “the glorious city Thessaloniki”, “the great city Thessaloniki”, “the city of Thessaloniki”, “the imperial city Thessaloniki”, “the great city Thessaloniki protected by God because of its orthodoxy” and “the fatherland of Saint Great Martyr and stratelates Demetrius”.